

MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE ŞEHİRCİLİK

VE

GÜNÜMÜZE ULAŞAN ŞEHİR KALINTILARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Seda Şen

Ana Bilim Dalı: TARİH

Programı: GENEL TÜRK TARİHİ

Tez Danışmanı: PROF.DR. ABDULVAHAP KARA

Eş Danışman: PROF.DR. AHMET TAŞAĞIL

EKİM 2018

Seda Şen tarafından hazırlanan İslamiyet Öncesi Türklerde Şehircilik ve Günümüze Ulaşan Şehir Kalıntıları adlı bu tezin yüksek lisans tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof.Dr. Abdulvahap KARA

1.Danışman

Prof.Dr. Ahmet TAŞAĞIL

Eş Danışman

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

1.Danışman: Prof.Dr. Abdulvahap KARA

2.Danışman: Prof.Dr. Ahmet TAŞAĞIL

Üye: Prof.Dr. İlyas KEMALOĞLU

Üye: Prof.Dr. İlyas TOPSAKAL

Üye: Dr. Öğretim Üyesi. Erman ŞAN

Yedek Jüri Üyesi: Prof.DR.Nesrin SARIAHMETOĞLU

Yedek Jüri Üyesi: Prof.Dr. Ahmet KANLIDERE (M.Ü.Öğr.Üy)

Bu tez, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak yazılmıştır.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- Ve bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

Beyan ederim.

Adı-Soyadı: Seda ŞEN

İmzası:

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No.</u>
ÖZET	V
SUMMARY	VI
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1

I.BÖLÜM

1.TÜRKLERDE ŞEHİRCİLİK HAKKINDA BİLGİ VEREN	
KAYNAKLAR	4
1.1.Ana Kaynak Durumundaki Eserler.....	5
1.1.1.Kitabeler.....	5
1.1.2.Orhun Abideleri.....	6
1.1.3. Uygur Dönemi Yazıtları.....	11
1.2. Seyahatnameler.....	14
1.2.1. Fa-Hsien Buda Elllerine Seyahat Notları.....	17
1.2.2. Chang-Ch'İen'in Seyahatnamesi.....	18
1.2.3. Hsüan-Tsang Seyahatnamesi.....	20
1.2.4. Wang Yen-Te Seyahatnamesi.....	21
1.2.5. Tamim İbn Bahr Seyahatnamesi.....	21
1.2.6. İbn Fazlan Seyahatnamesi.....	22

II. BÖLÜM

2.TÜRKLERİN YAŞADIĞI COĞRAFYA YAŞAM ŞEKİLLERİ	
ve GEÇİM KAYNAKLARI	23
2.1. Orta Asya'nın Fiziki Yapısı.....	23

2.2. Orta Asya'nın İklim Özellikleri.....	24
2.3. Göçebelik (Yaylak Kışlak).....	24
2.4. Hayvancılık.....	29
2.5. Madencilik.....	31
2.6. Ziraat.....	35
2.7. Ticaret.....	42
2.8. Türkçede Yerleşik Yaşam Tabirini Karşıl原因an Terimler.....	49
2.9. Yerleşik Yaşam ve Yerleşik Yaşama Geçişin Belirtileri Olan Yapılar (Kale, Saray, Ordu, Hatun-Kent vs.).....	50

III. BÖLÜM

3.KONAR-GÖÇER TÜRK DEVLETLERİNDE ŞEHİRCİLİK.....	53
3.1 Asya Hun İmparatorluğu Siyasi Tarihi.....	53
3.2.Şehirler.....	56
3.2.1. İvolga.....	58
3.2.2. T'ung wan Ch'eng.....	60
3.3. Gök-Türk İmparatorluğu Siyasi Tarihi.....	64
3.3. Doğu Gök-Türk Devleti.....	66
3.3.2. Batı Gök-Türk Devleti.....	67
3.3.3. II. Gök-Türk Devleti.....	68
3.4.Şehirler.....	70
3.4.1. Ötüken.....	70
3.4.2. Suyab.....	70
3.4.3. Balasagun	71

3.4.4.Barshan (Barsgan).....	73
3.4.5.Bingyıl (Bin Pınar).....	73
3.4.6.Tokmak.....	74
3.4.7.Hoten.....	74
3.4.8.Talas	75
3.4.9.Kuçá.....	76
3.4.10.Semerkant.....	76
3.4.11. Kaşgar.....	77
3.4.12.Kunduz (Huo).....	78
3.4.13.Turfan (Kao-Çang).....	78
3.4.14.Aşpara.....	79
3.4.15.Pencikent.....	80
3.4.16.Toharistan.....	80
3.4.17.Buhara.....	81
3.4.18.Taşkent.....	82
3.4.19.Fergana.....	82
3.5. Uygurlar Siyasi Tarihi.....	84
3.5.1.Kan-chou Uygur Devleti (Sarı Uygurlar).....	87
3.5.2.Turfan Uygur Devleti.....	88
3.6. Şehirler.....	88
3.6.1.Ordu Balıg.....	89
3.6.2.Beş Balıg (Biş Balıg, Beş Şehir).....	90

3.6.3.Turfan (Kao-Ch'ang).....	90
3.6.4.Hoça (Koça).....	91
3.6.5. Hami (Kumul).....	92
3.6.6.Kaşgar (Karaşar).....	92
3.6.7.Urumçi (Lun-tay).....	92
3.6.8.Barshan (Yukarı Nuşcan).....	93
3.6.9.Hoten.....	93
SONUÇ.....	94
EKLER.....	97
KAYNAKLAR.....	100
ÖZGEÇMİŞ.....	120

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE ŞEHİRCİLİK ve GÜNÜMÜZE**ULAŞAN ŞEHİR KALINTILARI****ÖZET**

Orta Asya Türk tarihinde yerleşik yaşam unsuru ve şehirlerin ne zaman oluşmaya başladığını tam olarak söylemek oldukça güçtür. Bununla birlikte bilinen ilk yerleşik kültür faaliyetleri aynı zamanda ilk siyasi teşekkül de olan Hunlar ile başlar. Her ne kadar yarı göçebe bir yaşam sürseler de kurmuş oldukları T'ung Wang Ch'eng gibi şehirler onların yerleşik yaşam ve şehircilik faaliyetleri hakkında önemli fikirler edinmemize olanak sağlamaktadır. Hunlar tarih sahnesine çıktıkları ilk dönemden itibaren gerek Teoman'ın gerekse Chi Chi'nin kurduğu kaleler ile ilk yerleşik denemelerini yapmışlardır. Hunların devamında ise Gök-Türkler artık tam anlamı ile yerleşik kültürü benimsemiş ve kendilerine özgü şehirler ortaya koymuştur. Gök Türkler gerek gelişen İpek Yolu ticareti gerekse zamanın gereksinimlerinden dolayı şehirleşmeyi seçmişlerdir. Onlara ait en güzel ve en önemli şehir olarak Suyap ilk örnektir. Gerek din değiştirmeleri gerekse diğer devletlerin etkisi ile gerçek anlamda yerleşik hayata geçmiş olan Uygurlar ise mimari yapı ve tekniklerinin en güzel örneklerini bizlere sunmaktadır.

İpek Yolunun da etkisi ile Orta Asya şehir geleneği ve kültürü Selçuklular vasıtası ile Anadolu'ya taşınmıştır. Bugün birçok şehrimizin hatta ülkemizin sembolü bu mimariden izler taşımaktadır. Çalışmamızın ana hedefi ise şehirciliğimizin ve mimarimizin kökeni bakımından böylesine bir öneme sahip ve herkesçe bilinmesine rağmen çeşitli sebeplerden dolayı oldukça yüzeysel bir şekilde araştırılmış olan Orta Asya Türk Şehirlerinin tarihi seyrini, mimari özelliklerini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Şehir, Gök-Türk, Tung Wan-Ch'eng, Ötüken

CITY PLANNING IN TURKS BEFORE THE İSLAM AND CITY REMAINS TO CONTINUE

SUMMARY

It is hard to say exactly when began the formation of cities and settled life in the central asian turkish history. In addition to this the first known settled cultural activities begin with the Huns which is first political establishment also.. Although their semi nomad lifestyles , cities such as T'ung Wang Ch'eng which was established by them allow us to gain important opinion about their city planning activities and settled life. The Huns from the first appearance of the stage in history, made the first trial of established culture with the castles constructed by Teoman and Chi Chi. Following Huns, Gokturks fully embraced the established culture and revealed their own distinctive cities. Gokturks chose the urbanization because of both developing silk road trade and the necessities of time. Suyap is the first example of the most beautiful and important city that belong to them. Uygurs, in real sense became sedentary because of both religious reasons and influence of other states presented us the beautiful example of architectural structures and techniques.

With the impact of the silk road, the tradition and the culture of Central Asia moved to Anatolia by the Seljuks. Today, the symbol of many cities and even our country, carry the traces of this architecture. Main objective of our work is to reveal the historical process and architectural features of Central Asian Turkish cities that have a big importance in terms of our city planning and the roots of our architecture but it was not investigated in depth because of various reasons.

Keywords: City, Gokturk, T'ung wan Ch'eng, Ötüken

KISALTMALAR

C.:Cilt

Çev.:Çeviren

M.Ö.:Milattan Önce

S.:Sayı

s.:sayfa

vb.:ve benzeri

vs.:vesaire

yy.:yüzyıl

GİRİŞ

İslamöncesi Türk tarihi ile ilgili yapılan çalışmalarda genellikle Türklerin konargöçer bir yaşam sürdüğü şehirleşmenin olmadığı yönünde fikirler ileri sürülmüştür. Bu düşüncenin temelsiz olduğunu düşünüyoruz. Türk tarihini iyi bilmeyen bazı Batılı tarihçiler Türklerin esaslı bir kültüre dayanan konargöçer hayatını, Avrupa'daki rastgele ve başıboş göçebe toplumların hayatı ile bir zannetmişlerdir. Oysa Türklerin konargöçer hayatı temel geçim kaynağı olan hayvanlarını daha iyi beslemek ve yetiştirebilmek için mevsimlere göre yer değiştirmesidir. Bu da rastgele ve gelişigüzel değil, belirli esaslar ve kurallara göre yapılmaktaydı. Her Türk konargöçer toplumunun yaylak ve kışlak denilen konargöçer alanları bellidir. Ancak bu durum Avrupa'daki göçebelerde görülmez. Son dönemdeki araştırmalar da göstermiştir ki, konargöçer Türkler olduğu gibi, şehirlerde yerleşik hayat yaşayan Türkler tarih boyunca var ola gelmiştir. Hatta konargöçerler ile yerleşikler her zaman bir bütün teşkil etmişler ve karşılıklı birbirleriyle her alanda alışveriş içerisinde olmuşlardır.

Biz bu çalışmamızda en eski devirlerden İslami döneme kadar Türk şehirciliğini araştırmaya çalıştık. Ancak tarihte Türklerin en eski devletleri olan İskit (Saka) Türkleri konusunda elimizde yeterli araştırmalar olmadığından biz çalışmamızı Asya Hunlarından başlattık. Bilindiği kadarıyla, Asya Hunlar İmparatorluğu döneminde Türkler göçebe yaşamın yanında tarımla uğraşmaya başlamış ve bunun bir sonucu olarak da şehirler kurmaya başlamıştır. Şehircilik bir milletin gelişimini ve medeniyetini tespit etmek açısından önemli verilere ulaşmamızı sağlayan bir faktördür. Kurulan şehirlerde inşa edilen yapılar, şehir hayatı, şehirde yaşayan insanların geçim kaynakları gibi durumlara bakarak o bölge ve devlet hakkında önemli bilgiler elde edebiliriz. Şehirlerin içerisinde inşa edilen yapılarda (çarşı, pazar yerleri, evler, saraylar vs.) kullanılan malzeme bölge coğrafyası hakkında bilgi verirken, sarayların, evlerin inşasında kullanılan süsleme teknikleri de bize diğer devletler ile olan ilişkiler ve etkileşim hakkında ipucu verebilir. Türkiye'de İslam öncesi Türklerde şehircilik konusunda derli toplu pek çalışma yapılmadığı görülmektedir. Eski döneme ait kaynakların azlığı ve mevcut kaynakların dillerinin de yeterince bilinmemesi araştırma yapmayı zorlaştıran unsurlardandır. Türkiye'de bu konuya hasredilmiş nadir çalışmaların Prof.Dr. Faruk Sümer'in Eski Türklerde Şehircilik, Prof.Dr. Bahaeddin Ögel'in İslamiyetten Önce

Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre ve Prof.Dr. Mustafa Cezar'ın Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık isimli eserleri olduğunu görmekteyiz. Bunların dışında Prof.Dr. Tilla Deniz Baykuzu'nun *Bir Hun Başkenti: T'ung-Wan Ch'eng*, Doç. Dr. Ekrem Kalan'ın *İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış*, Emel Esin'in *Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)*, Doç.Dr. Yılmaz Can'ın *Anadolu Öncesi Türk Kenti*, Sefa Öcal, *Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri*, Prof.Dr. Ahmet Taşağıl'ın *Turfan*, Prof.Dr. Bekir Deniz'in *Batı Gök-Türklerin Başkenti: Min Bulak* adlı makaleleri şehircilik konusunda yapılan önemli çalışmalardır.

Bu konuda bugüne kadar tek bir tez 2013'te Aksaray Üniversitesi'nde Serpil Kanal'ın yaptığı *Eski Türklerde Şehircilik: Karahanlı Devleti Örneği* isimli yüksek lisans tezidir. Türklerde şehircilik üzerine başka bir tez yapılmamıştır. Bu tezde sadece Karahanlı dönemine hasredilmiştir. Biz çalışmamızda en eski devirlerden İslami döneme kadar olan tüm Türk devletlerindeki şehirciliği genel olarak ele almaya çalıştık. Bu hususta yukarıda isimlerini saydığımız temel eserler bize yol gösterici olmuştur. Bunların dışında pek çok dolaylı kitap ve makale çalışmalarından da istifade ettik.

Çalışmamızın amacı; şehircilik kavramının ne olduğunu açıklamak ve Eski Türkler tarafından kurulan şehirlerin gerek mimari yapısı gerekse kendine has özellikleri ile (kale-kent, hatun-kent) Türklerin şehircilik konusunda eski bir tarihinin olduğunu ortaya koymaktır.

Çalışmamızın kapsamı; Türkler tarihin eski devirlerinden itibaren devlet kurmuş ve kendine ait bir medeniyet oluşturmuş bir millettir. Kurulan devletler farklı coğrafyalarda olunca Türklerin tarihini incelemek güçleşmiştir. Türklerde şehircilik konusunu Türk tarihinin tamamına yayarak incelemek tez çalışması için mümkün olmayacağından konumuzu İslamiyetten Önceki Türk Devletlerinde Şehircilik olarak sınırlandırdık. Tezimizde sadece Asya Hunları, Gök-Türkler ve Uygurlar dönemine yer vermemizin nedeni İslamiyet Öncesi Türk şehirciliği konusunda diğer devletlerle ilgili olarak yeterince kaynağa ulaşamadığımız için bu şekilde sınırlama yapmayı uygun gördük.

Çalışmanın yöntemi; çalışmamızı hazırlarken bu alanda yazılmış olan kaynak eserler, makaleler, kitaplar vs. tespit ederek önce kaynak araştırmasını yaptık. Daha sonra bunları tezimizin içindekiler kısmına uygun olarak tasnif ettik. Sınıflandırılan eserleri okuma yaparak dönem dönem Türklerde şehirciliğin gelişimini ve günümüz şehirciliğine olan etkilerini aktarmaya çalıştık.

Tezimizin ilk bölümünde kaynak teriminin ne olduğu, Türk şehircilik tarihi araştırması yaparken kullanılması gereken ana kaynaklar ve bunların önemi, ikinci bölümde Türklerin yaşadığı coğrafya ve iklim özellikleri, geçim kaynaklarının ne olduğu ve bunların şehirciliğin oluşmasındaki etkisi, üçüncü bölümde ise kronolojik sıralamaya uygun olarak Asya Hunları, Gök-Türkler ve Uygurların siyasi tarihi ve ardından şehircilik şeklinde konu ayrımı yaptık. Böylece bölümün daha anlaşılır olmasını sağlamaya çalışarak tezimizi tamamladık.

I.BÖLÜM

1.TÜRKLERDE ŞEHİRCİLİK HAKKINDA BİLGİ VEREN KAYNAKLAR

Türkler tarih boyunca birçok devlet kurmuş ve kendilerine has medeniyet oluşturmayı başarmış bir millettir. Kurulan devletler farklı coğrafyalarda olunca buna bağlı olarak da farklı devlet ve milletlerle iletişim halinde olmuşlar hem kendileri bu milletlerden etkilenmiş hem de kendilerine has özellikleriyle bu milletleri etkilemeyi başarmışlardır. Avrupa ve Orta Asya coğrafyasında kurulan Türk devletleriyle ilgili olarak kaynaklarda günümüze ulaşan bilgiler bulmak mümkündür. Ancak yazının kullanılmadığı ya da geç kullanılmaya başlandığı dönemlerle ilgili olarak daha çok farklı devletlerin kaynaklarına başvurmak durumu ortaya çıkmıştır. Bu devletlerin başında eski ve köklü bir medeniyete sahip olan Çin'i saymak mümkündür. Kaynaklarla ilgili bilgi vermeden önce kaynak kelimesini tanımlamak konunun daha anlaşılır olmasını sağlayacaktır. Bu nedenle önce kaynak kelimesini açıklamayı uygun görüyoruz.

Kaynak, tarihi bilgi veren malzemedir. İnsanın söylediği, yazdığı veya meydana getirdiği her şey onun hakkında bilgi verebilir.¹ Doğrudan doğruya tarihi olayla çağdaş bu olayı gören veya içinde yaşayanın verdiği bilgiler ana kaynaktır. Ana kaynaklar sadece yazılı eserler, kitaplar olmayıp; hatıralar, seyahatler, kitabeler, sikkeler, arkeolojik malzemeler, sanat eserleri de bu gruba girmektedir. Mesela *Çin yıllıkları*, *Rus yıllıkları* ana kaynaklardandır.²

Türk şehircilik tarihi araştırması için faydalanılacak yazılı kaynaklar hakkında bilgi vermek Türklerde şehircilik konusunu aydınlatmamıza ve bu alanda araştırma yapmak isteyenlere yol gösterici olacaktır. Bu nedenle önce yazılı kaynaklardan kısaca bahsetmek istiyorum.

¹ Mübahat, S. Kütükoğlu, Tarih Araştırmalarında Usul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s.17.

² Abdulkadir Donuk, "Türk Tarihi ile Alakalı Kaynakların Tercümesi Hakkında", Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri 6-7 Haziran 1996 Bildiriler, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1997, s.102.

1.1.Ana Kaynak Durumundaki Eserler

1.1.1. Kitabeler

Tarihte pek çok Türk boyunun üzerinde yaşadığı, devlet kurduğu Moğolistan coğrafyasında günümüze ulaşan Türk kültür ve uygarlığına ait eserlerden bir kısmını da yazıtlar oluşturmaktadır. Türkçe yazılan en eski metinler, Orta Asya'nın çeşitli alanlarına dağılmış olan mezar taşlarında ve kitabelerinde mevcuttur. Yazıtlar genellikle bir kişinin veya bir olayın hatırasını canlı tutmak, gelecek nesillere taşımak amacıyla meydana getirilmiştir.

Dikili taşlara, kayalara, heykellere, mühürlere, süs ve kullanım eşyalarına, oyma, kazıma, dövme, noktalama, kabartma veya boyama usulüyle işlenen yazıtlar, kitabeler genellikle kolay eriyip bozulmayan maddelere yazılır, daha doğrusu kazılırdı. Kitabeler tarih malzemesi yönünden birinci derecede öneme sahiptir. Çünkü bunlar hemen her dönemde resmi bir özellikte olmuşlardır. Bu durum ise onların kaynak değerini arttırmıştır. Kitabeler öncelikle kültür tarihi, sonra kimin tarafından niçin yapıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Yazının kazıldığı taşın üzerindeki motifler de sanat tarihi bakımından önemlidir. Kitabeler yeryüzünün hemen her yerinde mevcut olup tarihi araştırmalarda da yazılı kaynak olarak kullanılmaktadır.³ Şimdi bu kitabelerin Türk tarihindeki örneklerinden ve şehircilik araştırmasında kullanılabilecek bazı kitabelerden bahsederek konumuza devam edelim.

Bugün tarihçiler özellikle İslamiyet öncesi Türk tarihinin yerli kaynakları bakımından çok az belgeye sahiptirler. XIX. yy'ın sonlarına kadar başvuru kaynaklarımızın temelini Çin yıllıkları ve seyahat notları meydana getiriyordu. Ancak daha sonra Gök-Türkçe yazıtların ortaya çıkması ilim âlemini bir anda harekete geçirmiştir.⁴

³Gülçin Çandarlıoğlu, Tarih Metodu, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003, s.55, Osman Mert, "Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemi Kağan, Kumandan Yazıtları ve Günümüzdeki Durumları", Yeni Türkiye, C.IX, S.LV, Ankara 2013, s.252, Özkan İzgi, "Orta Asya Türklerinin Kültür Kaynakları", Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, S.II, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1983, s.41.

⁴ Saadettin Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine" Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi, C.XX, S.XXXI, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2000, s.64.

1.1.2.Orhun Abideleri

Tarih ve edebiyatımızda Orhun Abideleri, Orhun Kitabeleri, Orhun Yazıtları veya Anıtları olarak değişik isimlerle bu yazılı taş belgeler tanımlanmaktadır. Gök-Türk alfabesiyle yazılan bu yazılar Türk adının geçtiği ilk metinler olmakla birlikte aynı zamanda Türkçenin de yazılı ilk kaynaklarıdır. II. Gök-Türk Devleti'nin kurucusu Kutlug İltiş Kağan'ın oğulları Bilge Kağan ve Kül Tigin adına diktirilmiştir. Abidelerden ilk defa XIII. yüzyılda İlhanlı tarihçisi Alâeddin Ata Melik Cüveyni 1252-1259 yılları arasında yazdığı *Tarih-i Cihan Güşa* adlı eserinde bahsetmiştir.⁵ Ancak Cüveyni'nin bulduğu yazılı taşlar Uygur bitiglerinden *Karabalgasun Yazıtları* olduğu için kimsenin dikkatini çekmemiştir. Daha sonra bir botanikçi olan Daniel Gottlieb Messerschmit 1721'de, Yenisey Vadisi'nde yaptığı araştırmalar sırasında Gök-Türkçe yazılı taşların varlığından haber vermiş, fakat o bu taşların hangi dilde ve kimlere ait olduğunu bilmediğinden bu haberi pek yankı uyandırmamıştır.

Orhun abidelerinin bulunması ve ilim âlemine kazandırılması, İsveçli bir subay olan Philipp Johan von Tabbert (Strahlenberg) sayesinde olmuştur.⁶ Abideleri ilk defa okuyarak çözen kişi ise Danimarkalı âlim Thomsen olmuştur.⁷ Türkiye'de Orhun Abideleri konusunda Şemsettin Sami, Necip Asım, Hüseyin Namık Orkun, Nihal Atsız, Muharrem Ergin, Osman Fikri Sertkaya tarafından yapılan araştırmalar ve yayınlar vardır.⁸ Orhun Yazıtları Birinci ve İkinci Gök-Türk Kağanlığı döneminde Türk milletinin başından geçen olayların anlatıldığı, kağanların büyük başarılarının betimlendiği ve kendilerinden sonraki kuşakların yanlışa düşmemeleri için uyarıldığı dikili taşlardır.⁹

⁵ Nihad Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1971, s.73, Cengiz Alyılmaz "*İpek Yolu ve Orhun Yazıtları*", Bilim ve Ütopya, S.CXXVIII, İstanbul 2005, s.41, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, "*İslamiyetten Önce Türk Sanatı*", Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1993, s.28; Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, C.I-IV, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011, s.18-19.; V.Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s.2.

⁶ Saadettin Gömeç, "*İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine*" Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi, C.XX, S.XXXI, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2000, s.64.; Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2008, s.13.; L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011, s.195.

⁷ Cevat Heyet, Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s.91.; V.V.Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s.3.

⁸ Ahmet Bican Ercilasun, Türk Dili Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara 2009, s.152-155.

⁹ Yavuz Tanyeri, Gök-Türk Yazısı ve Orhun Türkçesi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011, s.72-75.; V.V.Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s.3.

Yazıtlarda Türk tarihini, sanatını, gelenek ve göreneklerini, dinini, ordu teşkilatını, sosyal hayatını kısaca Türk milletine ait ne varsa hepsini görmek mümkündür.¹⁰ Orhun Yazıtları bugün Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin Arhangay Aymag sınırları içerisinde kalan Höşöö Tsaydam (Koşo Çaydam) bölgesinde bulunmaktadır.

Orhun Yazıtları denildiğinde akla ilk olarak *Kül Tigin*, *Bilge Kağan* ve *Tonyukuk* adına dikilen abideler gelse de, Kök-Türk harfli yazıtlar bunlarla sınırlı değildir. Orhun Abideleri'nden daha önce yazıldığı düşünülen *Yenisey Yazıtları* ve Kök-Türk harfleriyle yazılan en eski yazıt olan *Çoyren Yazıtı* gibi onlarca yazıt Moğolistan coğrafyasında bulunmuştur ve bulunmaya devam etmektedir. Abideler batılıların *Runik* dedikleri harflerle yazılmıştır. Kül Tigin ve Bilge Kağan adına dikilen anıt taşlar, yeğenleri olan Yollug Tigin tarafından taşaya yazılmıştır. Abidelerin bazı kısımları, üzerindeki yazılar uzun süre silinmesin diye boyanmıştır. Fakat yazıtların çok geç keşfedilmiş olması, geçen süre içinde coğrafi etkiler nedeniyle yıpranmasına neden olmuştur.¹¹

Kül Tigin Yazıtı; Kül Tigin Koyun yılının birinci ayının 17.günü (27 Şubat 731'de) ölmüştür. Aynı yılın dokuzuncu ayının 27.günü cenaze (yog) töreni yapılmıştır. Barkının, bedizinin ve yazıtının ise bir sonraki yıl olan Maymun yılının yedinci ayının 27.günü yani 21 Ağustos 732'de tamamlandığı bilinmektedir.¹² Yazıtta Gök-Türk Kağanlığı'nın başlangıcından itibaren Bilge'nin ölümüne kadar olan tarihi olaylar Bilge Kağan'ın ağzından nakledilerek birlik, bütünlük mesajı verilmektedir. Kitabe kaplumbağa şeklinde bir kaide taşına oturtulmuştur. Doğu cephesinin üzerinde kağanın işareti, batı cephesinde Çince kitabe vardır.¹³

¹⁰ Osman Fikri Sertkaya, *Gök-Türk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültürü Tarihi İçerisindeki Yeri*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995, s.303.; Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.188-189.

¹¹ Yavuz Tanyeri, *Gök-Türk Yazıtı ve Orhun Türkçesi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011, s.72-75, Cengiz Alyılmaz, *İpek Yolu ve Orhun Yazıtları*, Bilim ve Ütopya, SCXXVIII, İstanbul 2005, s.42.; Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.33-35.

¹² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2010, s.122-123, Ahmet Taşağıl, *Kül Tigin Yazıtının Çince Yüzü Hakkında*, Avrasya Etüdüleri, Tika, S.XXV, Ankara 2003, s.10, Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Yıldız Yayınları, İstanbul 2003, s.11-12, Faruk Sümer, *Orhun Abideleri Kahramanı Gül Tekin (Kül Tigin) II*, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, S.XXXIII, İstanbul 1989, s.8-10, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, *İslamiyetten Önce Türk Sanatı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1993, s.40-41.

¹³ Saadettin Gömeç, *İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi, C.XX, S.XXXI, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2000, s.65, Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü, Tika, Ankara 2001, s.15, Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2008, s.17-18.

Yazıtın doğu, kuzey ve güney cephelerini Yollug Tigin, Batı cephesini ise Tang İmparatoru Hiuan Tsong'un yeğeni Çang Sengün (General Çang) yazmıştır.¹⁴ Kül Tigin yazıtında geçen bazı yer adları Gök-Türkler döneminde şehircilik faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olmamıza imkân sağlamaktadır. Yazıtlarda "Türk kağanı Ötüken ormanında oturur ise ilde sıkıntı yoktur" , "Soğd milletini düzene sokayım diye *Demir Kapı*'ya kadar ordu sevk ettik", "Dokuz Oğuz milleti kendi milletim idi. Gök, yer bulandığı için düşman oldu. Bir yılda beş defa savaştık. En önce *Togu Balık*'ta savaştık", "Kül Tigin az yağızına binip hücum etti. İki eri mızrakladı, çamura soktu. O ordu orada öldü. *Amga Kalesi*'nde kışlayıp ilkbaharda Oğuz'a doğru ordu çıkardık" şeklinde bazı yer adları geçmektedir. Bu yer adlarının hepsi hakkında bilgi sahibi olamasakta yazıtlarda bu şehir isimlerinin geçmesi Gök-Türkler döneminde yerleşim yerleri olduğunu göstermektedir.¹⁵

Bilge Kağan Yazıtı; Orhun Anıtları'nın en önemlilerinden biri sayılan Bilge Kağan Anıtı bugünkü Moğolistan'ın Koşo Çaydam bölgesinde, Kül Tigin mezar kompleksine 1 km uzaklıkta bulunmaktadır. Bilge Kağan Köpek yılının onuncu ayı 26. gününde yani 25 Kasım 734 yılında vefat etmiştir. Oğlu İçen tarafından Bilge Kağan'ın ölümünden sonra 22 Haziran 735 yılında abide diktirilmiştir.¹⁶ Yazıtın Türkçe kısmını Yollug Tigin yazmış olup, Çince kısmını ve süslemeleri Çinliler yapmıştır. Yazıtın batı cephesinde Çince kitabe olmakla beraber, Çince kitabenin üzerinde ayrıca Türkçe yazılar devam etmektedir.¹⁷

¹⁴Saadettin Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine" Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi, C.XX, S.XXXI, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2000,s.65, Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü, Tika, Ankara 2001, s.15, Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2008, s.17-18.

¹⁵ Akdes Nimet Kurat, "Gök-Türk Kağanlığı", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, S.I-II, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1952, s.46-47.; Ahmet Taşağıl, Gök-Türkler, C.III, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s.51-52.; L.Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011, s.205.; Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2008, s.3, 23, 25, 27.

¹⁶ Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, "İslamiyetten Önce Türk Sanatı", Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1993, s.43, Faruk Sümer, "Bilge Kağan V", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1989, s.8-9, M. Oluş Arık, "Moğolistan'daki Türk Anıtları ve Orta Asya'da Türk Mimarlık ve Sanat Varlığına Yönelik Arkeoloji Notları", Yeni Türkiye, S.97, Ankara 2015, s.598-599.

¹⁷ Saadettin Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine" Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi, C.XX, S.XXXI, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2000,s.65.

Bilge Kağan Yazıtı, şekil, yapı ve içerik bakımından Kül Tigin yazıtıyla büyük benzerlik gösterir. Yazıt kaplumbağa şeklindeki bir kaide üzerine oturtulmuş olup bugün ne yazık ki parçalanmış durumdadır. Yazıttaki olayları anlatan, öğütler veren kişi yine Bilge Kağan'dır. Kül Tigin'in ölümünden sonraki olaylara da yer verilmiştir. Bilge Kağan anıt mezar külliyesinde tıpkı Kül Tigin anıt mezar külliyesinde olduğu gibi yazıt dışında yazıta ait parçalar, kaplumbağa kaide, sunak taşı, insan heykelleri, taşbabalar, balballar, döşemeler, kiremitler, tuğlalar ve künkler bulunmaktadır.¹⁸

Bilge Kağan tarihimizin müstesna şahsiyetlerinden biri olup dikkat çekici özelliklere sahiptir. Kül Tigin kitabesindeki ifadeleri milleti uyarıcı bir vasma sahiptir. Orada sadece Türk milletinin yaşamasını sağlayacak yollar, çareler gösterilmekle kalmamış, bir devlet felsefesi yapılmış, Türk hukuk ve inanç prensipleri açıklanmıştır. Bilge kağan Tonyukuk gibi hâkim bir devlet adamı ve Kül Tigin gibi kahraman bir askerinin yardımları sayesinde Doğu Türk devletini kuvvetli ve birleşmiş bir Türk ili haline getirmeyi başarmıştır. Yine Bilge Kağan yazıtında da bazı yer adları geçmektedir. "Iduk Baş'ta savaştım. O orduyu orada yok ettim", "Türgiş kağanının ordusu ateş gibi, fırtına gibi geldi. Bolçu'da savaştık. Kağanını, yabgusunu, şadını orda öldürdüm. İlini orda aldım. Otuz yaşında Beşbalık'a doğru ordu sevk ettim" şeklinde bazı yer adlarına yer verilmiştir.¹⁹

¹⁸ Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü, Tika, Ankara 2001, s.73, Talat Tekin, Orhon Yazıtları, Türk Dil Kurumu, Ankara 2010, s.7-8, Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2008, s.19.

¹⁹ İbrahim Kafesoğlu, "Ölümünün 1250.Yılında Bilge Kağan", Belleten, Türk Tarih Kurumu, C.XLIX, S.CXCIV, Ankara 1985, s.270, Akdes Nimet Kurat, "Gök-Türk Kağanlığı", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, S.I-II, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1952, s.48.; Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2008, s.45.

Tonyukuk Yazıtı; Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarından yaklaşık 360 km uzaklıkta, Tola Irmağı'nın yukarı yatağındaki Bayn Tsokta (Bayn Çokto) bölgesinde bulunan ve bu sebeple *Bayn Tsokto** Yazıtları olarak da adlandırılan Bilge Tonyukuk Yazıtları II. Gök-Türk Kağanlığı döneminin büyük veziri, kumandanı ve danışmanı Bilge Tonyukuk'un ölümünden önce bizzat kendisi tarafından muhtemelen 720-725 yılları arasında diktirilmiş olup dört cepheli iki yazıttan ibarettir.²⁰ Ancak Tonyukuk anıtı, Tonyukuk Aşına ailesinden olmadığı için kaplumbağa kaide üzerine konmamış, doğrudan doğruya toprağa dikilmiştir. Taşların çepeçevre etrafında Çin oymacıları tarafından yapılmış sekiz tane heykel vardır ki, hepsinin başları kırılmıştır. Burada aşağı yukarı 1.50 metre uzunluğunda bir sıra balbal vardır.²¹

Bilge Tonyukuk yazıtlarında da Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'nda olduğu gibi Gök-Türk dönemine ait tarihi olaylar anlatılır. Ancak olayları anlatan kişi Bilge Kağan değil vezir Tonyukuktur. Tonyukuk anıt mezar külliyesinde yazıt dışında sunak masasına ait işlemeli taşlar, insan heykelleri, üst tarafı parçalanmış taşbalar, balballar, döşemeler, tuğlalar ve künkler bulunmaktadır.²² Tonyukuk yazıtının diğer yazıtlardan farkı Bilge ve Kül Tigin'e yer verilmeyişidir. Özellikle Kül Tigin'in adı yazıtta hiç geçmez.²³

* Bilge Tonyukuk yazıtları ile ilgili araştırma ve inceleme yapan bazı bilim adamları Bilge Tonyukuk yazıtlarını *Bayn Tsokto Yazıtı* olarak da adlandırmış ve yaptıkları çalışmalara da bu adı vermişlerdir. Bk. Rene Giraud, L'inscription De Ban Tsokto, Paris 1961. Bölgede yapılan inceleme ve araştırmalar sonucu Bayn Tsokto kelimesinin, Tonyukuk yazıtının güneydoğusunda yaklaşık 2-3 km uzaklıkta bir tepenin ve bu tepenin üzerindeki bir kayanın adı olarak kullanıldığını; Moğolların Bayn Tsokto, adını verdikleri bu tepeyi ve ileri doğru çıkmış büyük kaya kütlelerini kutsal saydıkları için yılın belli günlerinde burada üç kez ibadet amacıyla toplanıp kurban kestikleri tespit edilmiştir. Bilge Tonyukuk mezar külliyesi ve yazıtı, bu kutsal tepenin yakınında bulunduğu için *Bayn Tsokto Yazıtı* adıyla anılmaktadır.

²⁰ Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü, Tika, Ankara 2001, s.123, Talat Tekin, Orhon Yazıtları, Yıldız Yayınları, İstanbul 2003, s.13, Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2008, s.20.

²¹ Saadettin Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine" Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi, C.XX, S.XXXI, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2000, s.65-66, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, "İslamiyetten Önce Türk Sanatı", Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1993, s.44, Akdes Nimet Kurat, "Gök-Türk Kağanlığı", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, S.I-II, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1952, s.42-44.

²² Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü, Tika, Ankara 2001, s.123-124.

²³ Saadettin Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine" Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi, C.XX, S.XXXI, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2000, s.65-66.

Tonyukuk yazıtlarında da bazı yer adlarına rastlamak mümkündür. “Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan ile beraber İltiriş Kağan olunca güneyde Çin’i doğuda Kıtay’ı, kuzeyde Oğuz’u pek çok öldürdü. Bilicisi, yardımcısı bizzat bendim. Çogay’ın kuzey yamaçları ile *Kara Kumda* oturyorduk”, Türk milleti kılınalı, Türk kağanı oturalı *Şantung* şehrine, denize ulaşmış olan yok imiş. Kağanıma arz edip ordu gönderdim. *Şantung* şehrine, denize ulaştırdım. Yirmi üç şehir zaptetti.”²⁴ Yazıtlarda *Şantung Şehri* olarak geçen şehir hakkında ne yazık ki bilgi sahibi değiliz.

Kül-İ Çor Yazıtı; Bu yazıt ilk olarak Wladimir Kotwicz tarafından 1912 yılında Orta Moğolistan’daki İhe Hüşotu Vadisi’nde bulunmuştur. Aşina hanedanının Kül-İ Çor ünvanını taşıyan üç üyesinin adına dikilmiştir. Kitabede Doğu Türk Kağanlığı’nın en ileri gelen devlet adamları Kutlug, Kapgan, Bilge Kağan ve Tonyukuk adları geçerken Tarduşların reisi Kül-İç Çor’un kahramanlıklarından ve faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Pek çok Türk ve gayri-Türk kavmin adı da geçmektedir. (Karluk, Tokuz-Oğuz, Türgiş, Tarduş, Kıtan, Tataı, Tezik vs). Yazıtta ayrıca *Beş-Balık*, *Yinçü Ögüz*, *Temir Kapı* gibi yer adlarının geçmesi onu coğrafi açıdan da değerli kılmıştır.²⁵

1.1.3. Uygur Dönemi Yazıtları

Şine-Usu Yazıtı; Türk tarihinin ve kültürünün en mühim eserlerinden birisidir. 1909 senesinde Ramstedt ve Sakari Palsi adlı 2 Fin bilgini tarafından Moğolistan’a yapılan bir ilim gezisinde bulunmuştur.²⁶

Şine-Usu Gölü civarında bulunduğundan bu ad ile anılmıştır. Şine-Usu Türkçede “*Yeni Su*” demektir. Yazıt her ne kadar Uygur kağanlarından Moyen Çor’a ait ise de babasının yaptığı icraat ve meydana gelen olaylardan bahsettiği için ayrı bir önem sahiptir. Şine-Usu Yazıtı’nda pek çok yer adına rastlanılmaktadır. (*İrtiş Ögüz*, *Selenge*, *Orkun*, *Kem*, *Yar-Ögüz*, *Yarış Yazı*, *Kögmen*, *Kara-Kum* vs.)^{*}

²⁴ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2008, s.67, 71,

²⁵ Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, “*İslamiyetten Önce Türk Sanatı*”, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1993, s.44; Saadettin Gömeç, “*İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine*” Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi, C.XX, S.XXXI, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2000, s.66; Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü, Tika, Ankara 2001, s.172.

²⁶ Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

* Bu konu hakkında detaylı bilgi için bakınız, Saadettin Gömeç, “*Şine-Usu Yazıtı’nda Geçen Bazı Yer Adları*”, Bilge, S.XVIII, Ankara 1998.

Kitabede son olay olarak Selenge’de Soğdlu ve Çinli ustalara *Bay-Balık* adında bir şehir inşa ettirilmesinden bahsedilmektedir. Yazıttan ilk olarak G. J. Ramstedt, “Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei” *Journal de la Societe Finno-Ougrienne*, Vol. 30, Helsinki 1913/1918, isimli makalesinde bahseder.²⁷

Terhin Yazıtı; Bu yazıt da Uygur kağanı Moyun-Çor tarafından diktirilmiş olup 1970 yılında Moğolistan’da bulunmuştur. Yazıtı ilim âlemine S. G. Klyaştorıny, “Terhinskaya Nadpis” *Sovyetskaya Tyurkologiya*, No 3, Bakü 1980, adlı yazısıyla tanıtmıştır. Yazıtta Uygurların ünlü kağanı Moyun-Çor devrinin başlangıcından 753 yılına kadar ki olaylardan bahseder. Yazıtın başında daha önceki meşhur Türk hükümdarlarının adlarının sayılması ve Bumin Kağan’ın adına burada da rastlamamız, bizi Uygurların da başlangıçta kendilerini Kök-Türklerin devamı olarak gördüklerini düşünmemize sevketmektedir. Bu kitabe de Şine-Usu ile aynıdır. Pek çok Türk boyu (Kasar, Bars, İl, Apa İsi, Süngüz, Başkan vs) ve kavmin adı görülmektedir.²⁸ Kitabenin batı yüzünde eski Uygur Kağanlığı’nın kağan tarafından nasıl idare edildiği anlatılırken, ülke sınırları da verilmektedir. Terhin Kitabesi’nde yazın ve kışın oturlan coğrafyanın sınırları da belirtilmektedir. Bu özelliği ile kitabe Gök-Türk harfli diğer kitabelerden ayrılır.²⁹

Oturlan yerlerden bahsedilmesi aynı zamanda Uygurların yaşam şekli hakkında da fikir sahibi olmamıza olanak sağlamaktadır.

²⁷ Saadettin Gömeç, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine” Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi, C.XX, S.XXXI, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2000, s.67-69, Osman Mert, “Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemi Kağan, Kumandan Yazıtları ve Günümüzdeki Durumları”, Yeni Türkiye, C.IX, S.LV, Ankara 2013, s.256-257, Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü, Tika, Ankara 2001, s.227, Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, C.I-IV Türk Dil Kurumu, Ankara 2011, s163, 166, 169.

²⁸ Saadettin Gömeç, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine” Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi, C.XX, S.XXXI, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2000, s.68-69.

²⁹ Sultan Mahmut Kaşgarlı, Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası, Ankara 2004, s.83-84, S.G.Klyaştorıny, Tercüme Buğra Atsız, “Doğu Türkistan ve Ordu Balık Kağanları”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.CIII, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1996, s.121.

Karabalgasun Yazıtı; Uygur kağanlığının hükümet merkezi olan Ordu Balığ'da yani bugünkü adıyla Karabalgasun civarında bulunmuş üç ayrı anıttır. Ordu Balığ'ı yaklaşık 820 yılında ziyaret eden İslam coğrafyacılarından **Tamim Bahr al-Matavvi**, seyahat notlarında yukarı Nuşecan'dan (Issık Göl'ün civarında bir şehir olması muhtemel) Uygur kağanının şehrine doğru yol alırken daha bu şehre gelmeden ekilmiş tarlalara ve araziye rastladığını belirtmektedir. Yazıt Uygur tarihinin 833 yılına kadar ki bir özeti halindedir. Üç dile sahip olması nedeniyle evrensel bir niteliği de bulunmaktadır. Bu da onu Türk tarihi ve kültürü açısından daha da önemli bir hale getirmiştir.

Mani dinine inanan Uygurların din dili olan Soğdça kitabesi tamamen, Türkçe kitabesi ise büyük ölçüde tahrip olmuştur. Çince kitabesi ise diğerlerine göre sağlamdır ve bilim dünyasında Gustav Schlegel tarafından detaylı bir şekilde incelenmiştir. 1889 yılında Yadrintsev'in Kuzey Moğolistan'ı ziyareti sırasında büyük bir harabede bulunmuştur. Yazıtın ilk neşri Radloff'un eserinde olmuştur.³⁰

Hoytu Tamir Yazıtları; Orhun Irmağı'nın kollarından Hoytu Tamir kıyısında, büyük bir kaya üzerine kazılmış 10 kısa yazıtın da Uygurlardan kalmış olduğu tahmin edilmektedir. Bunlardan 4 tanesi Beşbalık'a doğru çıktıklarını haber veren kişilerin yolculukları için "Kutlu olsun" dilekleridir.³¹

³⁰ Osman Fikri Sertkaya, Gök-Türk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültürü Tarihi İçerisindeki Yeri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995, s. 311; Saadettin Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine" Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi, C.XX, S.XXXI, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2000, s.69, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, "İslamiyetten Önce Türk Sanatı", Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1993,s.52, Osman Mert, "Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemi Kağan, Kumandan Yazıtları ve Günümüzdeki Durumları", Yeni Türkiye, C.IX, S.LV, Ankara 2013, s.253-254, Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü, Tika, Ankara 2001, s.211-212.

³¹ Semih Tezcan, "Uygur Edebiyatı" Türk Ansiklopedisi, C.XXXIII, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1984, s.127.; Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011, s.300.

1.2.Seyahatnameler (Seyyahların Gezi Notları)

Tarih araştırmalarının önemli kaynakları arasında yer alan seyahatnameler, bir seyyah ya da gezginin yurt içi veya yurt dışı gezilerinde grdğu yerlerden edindiği izlenimleri ve bilgileri kaleme aldığı yazı türüdür. Bu türün ilk örneklerine ilk çağlarda rastlanmakla birlikte, daha çok askeri amaçlı sefere katılanların veya siyasi amaçlı devletlerarası görevlerde başka bir devlete görevli olarak gönderilenlerin gözlem ve tecrübelerine bağlı olarak ortaya çıkmıştır.³² Mübahat S. Kütükoğlu tarafından “seyahat intibaları” olarak tanımlanan seyahatname, insanın yeni ve değişik bir bölgedeki gözlemlerini içeren türde bir kaynaktır. Seyyahlar genel olarak yabancı bir ülkeyi tasvir ederken özellikle kendilerine farklı görünen yaşam tarzı, örf, adet, insan ilişkileri, yönetim tarzı vb. konulara eserlerinde yer vermektedir. Kimi zaman o bölgenin insanı tarafından fark edilemeyen bilgileri sunan seyyahlar, kimi zaman da eserinin ilgi görmesi için mübalağa yapmaktan kaçınmazlar.³³

Seyahatnameler, kültür tarihi, sosyal tarih ve coğrafya açısından önemli kaynaklardır. Ancak kaynakların kullanımı; araştırmacıya zengin malzeme ve yeni bir bakış açısı kazandırdığı gibi yanılıcı da olabilir. Metinlerin yorumunda maddi verilerin başka kaynaklarla karşılaştırılması kadar seyahatname yazarının mensup olduğu kültürel evre ve zamanın da iyi bilinmesi gereklidir. Yani seyahatnamenin kendisi kadar yazarının da incelenmesi önemli bir konudur.³⁴ Türk tarihi ve kültürü araştırmalarında seyahatnamelerin önemli bir yeri vardır. Farklı dönemlerde Türk ülkelerine gitmiş olan yabancılar, daha sonra ülkelerine döndükleri zaman bu seyahatlerini kaleme alarak yayınlamışlardır. Özellikle Türklerin yerleşik yaşamından önceki zamanları için yabancı seyyahların değişik tarihlerde Türk ülkelerine dair tuttukları yazılı bilgiler, bu araştırmalar için değerli belgeler olarak geçerliliğini sürdürmektedir.³⁵

³² İsmail Hakkı Ergüven, Hsüan-Tsang’ın Seyahatnamesi (7.yüzyıl Metin evirisi ve Değerlendirme), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2011, s.3.

³³ Mübahat S. Kütükoğlu, Tarih Araştırmalarında Usul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s.25.

³⁴ İlber Ortaylı, “19.Asırdan Zamanımıza Hindistan zerine Türk Seyahatnameleri”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C.XLVII, S.III-IV, Ankara 1991, s.271-277.

³⁵ Sadettin Gömeç, “İslam ncesi Türk Tarihinin Kaynakları zerine”, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi, C.XX, S.XXXI, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2000, s.79.

Gittikleri yerlerin etnik yapısı dâhil olmak üzere, kültürel, siyasi, ekonomik ve askeri yönlerinin anlatıldığı bu seyahat notları tarihimizin aydınlatılmasında önemli rol oynamaktadır.³⁶ Çin tarihi boyunca pek çok elçi, tüccar, Budist hacı Orta Asya ülkelerine giderek bölgeyi tanıtan rapor, hatırat, seyahatname yazmışlardır.³⁷ Bu seyahatnamelerden İbn Fadlan'ın İdil Bulgarları, Priskos'un Avrupa Hunları, Wang Yen-te'nin Uygurlar, Hsüan-Tsang'ın Batı Gök-Tükler hakkında verdikleri bilgiler Türk tarihi ve kültürü için önemli belgelerdir.³⁸

Orta Asya'ya uğrayan seyyahların seyahatnameleri de Orta Asya'nın tarihi ve kültürü için önemli belgelerdir. Orta Asya araştırmaları için seyahatnameler, Çinlilerin tuttuğu tarihi kayıtlar kadar önemli bilgiler sunmuştur. Çünkü Çinli tarihçilerin önemsemediği veya gerek görmediği konular bu seyahatnamelerde yer bulmuştur. Günlük yaşama dair ayrıntıların, insanların ve toplumların geleneklerine, inançlarına dair olguların yer alması seyahatnameleri resmi kayıtlar kadar değerli kılmıştır. Orta Asya'ya tarih içinde farklı bölgelerden birçok seyyah uğramıştır. Özellikle Çinli seyyahların sayısı diğer seyyahlara göre daha çok olmuştur. Çin'de Budizm'in yayılmasıyla birlikte Çin ile Hindistan arasında bu dinsel bağ birçok Budist'in Çin'den Hindistan'a gitmesine yol açmıştır. Bu rahipler Hindistan'a giderken veya Hindistan'dan Çin'e dönerken Orta Asya'ya uğramıştır. Budist rahiplerden bilinen en eskisi V.yüzyılın başlarında Çin'den Hindistan'a Budist sutralar* getirmek amacıyla yola çıkan Fa-Hsien* olmuştur. Fa Hsien Hindistan'a giderken Hotan'dan geçmiş ve bu bölgeye dair anlatılar oluşturmuştur.³⁹

³⁶ Sadettin Gömeç, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi, C.XX, S.XXXI, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2000, s.79.

³⁷ Gülçin Çandarlıoğlu, Orta Asya'da Timuriler, Çin'de Ming Münasebetleri Ch'en Ch'eng Elçilik Raporu, Mimar Sinan Üniversitesi Matbaası, İstanbul 1995, s.11.

³⁸ Bu seyahatnameler için bakınız; Ramazan Şeşen, İbn Fazlan Seyahatnamesi, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995; Özkan İzgi, Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

*Budizm'de Buda'nın sözlerinin ve öğretilerinin yazıldığı eserlere verilen addır. (Tilla Deniz Baykuzu, “5.yüzyılda Hunlarda Budizm”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.XXXIV, Erzurum 2007, s.194)

* Fa-Hsien 337-422 arasında yaşamış Çinli bir Budist rahiptir. 399-414 arasında Nepal'e, Hindistan'a ve Sri Lanka'ya bir seyahat yapmış ve bu seyahate ait hatıralarını yazmıştır. Bu seyahatname günümüze kadar ulaşmıştır.

³⁹ İsmail Hakkı Ergüven, Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (7.yüzyıl Metin Çevirisi ve Değerlendirme), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2011, s.4-6; Varis Çakan, “Orta Asya'ya (Türkistan'a) Gelen Çinli Seyyahlar ve Onların Orta Asya ile İlgili Seyahat Notları”, XV. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Eylül 2006, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s.347.

Liu Mau-Tsai Çin'den Orta Asya'ya (Gök-Tükler'e) giden elçilerin sayısını belirterek bir çizelge oluşturmuştur. Buna göre, Çin'den Orta Asya'ya 545-742 arasında resmi olarak 79 tane elçinin gittiğini; bunların 30'unun sivil memur, 45'inin asker, 4'ünün ise ne görev yaptığının belirlenemediğini kaydetmiştir.⁴⁰ Ayrıca Hunlar ve Gök-Türkler döneminde Çin ile yapılan ticari ilişkilerde bir elçilik heyetiyle Orta Asya'dan Çin'e giden armağanlara ve haraçlara dair bilgilere kaynaklarda yer verilmiştir.⁴¹

Orta Asya Türk tarihi ve kültürü için önemli birer belge olan ve Orta Asya'ya dair bilgiler sunan seyahatnameler de vardır. Biz çalışmamızda ulaşılabildiğimiz seyahatnamelerden faydalanmaya çalıştık. Bu seyahatnameleri aşağıdaki tabloda genel olarak şöyle sıralayabiliriz;

⁴⁰ Liu Mau-Tsai, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, (Çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu), Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s.523-542.

⁴¹ Bu kaynaklar için bakınız; Özkan İzgi, "XI. yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin ile Yaptığı Ticari Münasebetler", İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S.IX, İstanbul 1978, s.86-106; Ayşe Onat, "Han Döneminde Hun-Çin İlişkileri MS.206-220 ", Belleten, C.LI, S.CC, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s.611-624;

Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur-Çin İktisadi Münasebetleri, At-İpek Alışverişi 744-840 ", İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi, S.XXXIV, İstanbul 1984'ten ayrı basım, s.73-80; Ayşe Onat, "Eski Orta Asya Kavimlerinin Çin İle Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme", Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi, C.XV, S.XXVI, Ankara 1982, s.63-71.

SEYYAH	ÇIKIŞ YERİ	VARIŞ YERİ	TARİH
Fa-Hsien	Çin	Hindistan	399-414
Zamarkhos	Bizans	Gök-Türk	568-569
Hsüan-Tsang	Çin	Hindistan	629-645
Tamim İbn Bahr	Arabistan	Uygur(Turfan)	821
İbn Fazlan	Arabistan	Bulgar	920-921
Wang Yen-Te	Çin	Uygur (Kara-Koço)	981-984
Benjamin ve Petachia	Kudüs	Oğuzlar	12.yüzyıl
Plano Carpini	İtalya	Uygur (Karakurum)	1245-1246
William Rubruquis	Fransa	Uygur (Karakurum)	1253-1255
Marco Polo	Venedik	Çin (Pekin)	1271-1291
İbn Batuta	Fas	Çin	1325-1349
Ruy Gonzales de Claviyo	İspanya	Semerkant	1403-1406
Gıyaseddin Nakkaş	İran	Çin	1419-1422

1.2.1. Fa-Hsien Buda Elllerine Seyahat Notları

Fa-Hsien (MS.337-422) Çin'in Doğu Chin Hanedanlığı döneminde (317-422) yaşayan meşhur Budist rahiplerden biridir. O, Buda dininin üç büyük desturlarından biri olan “*Vinaya Pitaka*”nın Çin’de olmadığını öğrendikten sonra onu getirmek için 399 yılında birkaç müriti ile birlikte Çin’in başkenti Ch’ang-an’dan batı istikametine doğru yola çıkar. Ch’ing-hai, Ch’i Lian-shan ve Chang-yi bölgelerini geçtikten sonra bugünkü Doğu Türkistan’daki Taklamakan çölünün etrafındaki şehirlerden geçip Pamir eteklerine gelir. Oradan bugünkü Pakistan üzerinden Hindistan’a gelmiştir. Hindistan’da birkaç sene Buda eğitimi aldıktan sonra Sri Lanka’ya geçer. Sri Lanka’dan gemiyle Endenozya’ya gelir. Sonra Güney Denizi üzerinden pek çok Sanskritçe Buda eserleri ile 413 yılında Çin’in Nan-ching şehrine dönmüştür.⁴²

⁴² Varis Çakan, “Orta Asya’ya (Türkistan’a) Gelen Çinli Seyyahlar ve Onların Orta Asya ile İlgili Seyahat Notları”, XV. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Eylül 2006, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s.346; Enver Konukçu, “Çin’den Batıya ve Hindistan’a

Fa-Hsien bu 14 yıllık seyahati boyunca 30 ülkeyi gezmiş ve gezdiği ülkelerin coğrafi şekli, siyasi durumu ve kültürü hakkında önemli notlar almış ve bu notlarını “*Buda Elllerine Seyahat Notları*” adlı eserine koymuştur. Bu notlar Orta Asya, Güney ve Güney Doğu Asya ülkelerinin tarihi, coğrafyası ve kültürü bakımından son derece aydınlatıcıdır. Rahip Fa-Hsien batı seferinde Orta Asya’nın en önemli bölgelerinden biri olan bugünkü Doğu Türkistan coğrafyasından geçmiştir. Onun Doğu Türkistan’ın Kroren, Çerçen, Kingit, Taklamakan Çölü, Udun (bugünkü Hotan) ve Fergana bölgeleri hakkındaki notları IV. ve V.yüzyıl Orta Asya tarihi araştırmaları için önemli bir tarihi kaynaktır. Fa-Hsien seyahati siyasi bir amaç taşımadığı için sadece dini bir görevi yerine getirmek amacıyla yapıldığından olaylara daha objektif ve gerçekçi yaklaşmış ve notlarında da buna özen göstermiştir.⁴³

1.2.2. Chang-Ch’ien’in Seyahatnamesi

2000 yıl önce kaleme alınmış olan Chang-Ch’ien’in seyahat raporu, elçinin batı bölgelerine yaptığı seyahat ile ilgili belgelerdir. Bu seyahatname *Shih-Chi (Tarihi Hatıralar)*, *Ta Yüan Monografisi*, *Han-Shu (Han Sülalesi Tarihi)*, *Batı Bölgeleri Monografisi* ile *Chang-Ch’ien Biyografisi* ve *Hou Han-Shu (Sonraki Han Sülalesi Tarihi)*, *Batı Bölgeleri Monografisi* gibi Çince kaynaklarda yer almaktadır. Ancak Chang-Ch’ien’in seyahati ile ilgili tam bir metnin olmayışı, Chang-Ch’ien’in imparatoruna sadece sözlü bilgi vermiş olabileceğini düşünmemize sebep olmaktadır. Batı Bölgeleri hakkındaki belgelerde yer alan bilgilerin, sayısal rakamların ve devletlerin siyasi, iktisadi, askeri ve coğrafi durumları ile ilgili bilgilerin çok ayrıntılı oluşu, Chang-Ch’ien’in seyahati ile ilgili bilgilerin imparatoruna rapor halinde sunmuş olabileceğini de düşündürmektedir.⁴⁴

Giden Chang Ch’ien, Fa-Hsien, Sung Yun ve Hsüan Tsang”, Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, C.I, S.I, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1970, s.95-96.

⁴³ Varis Çakan, “*Orta Asya’ya (Türkistan’a) Gelen Çinli Seyyahlar ve Onların Orta Asya ile İlgili Seyahat Notları*”, XV. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Eylül 2006, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s.346; Enver Konukçu, “*Çin’den Batıya ve Hindistan’a Giden Chang Ch’ien, Fa-Hsien, Sung Yun ve Hsüan Tsang*”, Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, C.I, S.I, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1970, s.95-96.; Özkan İzgi, Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.335-336.

⁴⁴ Bahaeddin Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, C.II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s.1-10; Varis Çakan, “*Orta Asya’ya (Türkistan’a) Gelen Çinli Seyyahlar ve Onların Orta Asya ile İlgili Seyahat Notları*”, XV. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Eylül 2006, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s.339-343; Nuraniye Hidayet Ekrem, “*Chang-Ch’ien’in Seyahat Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya*”, Türkler Ansiklopedisi, C.I, Yeni

M.Ö.140'da Çin tahtına çıkan ünlü Çin İmparatoru Wu-Ti, Hunlara karşı büyük akınlar yapmak için hazırlıklara başlamıştır. Bunun için Çin'e esir düşen Hunlardan, sürekli olarak bilgi toplamıştır. Hun esirleri, İmparatora, Yüe-çi Kralının Hunlar tarafından öldürüldüğünü, bundan dolayı da Yüe-çilerin, Hunlara karşı kin beslediklerini söylemiştir. İmparator bunun üzerine Hunları arkadan vurmak için Yüe-çilere M.Ö.138 yılında Chang Ch'ien'i elçi olarak göndermeye karar verir. Elçi ve yanındaki ekibi batıya geçmek için Hun topraklarından geçerken Hunlara yakalanır. Elçi sorgulandıktan sonra Hun Tanrıku tu onun bir Hun kızıyla evlenmesini ve bir Hun gibi ülkesinde yaşamasını ister. Elçi Hun kızıyla evlendikten sonra 10 yıldan fazla Hun ülkesinde kalır. Bu sürede edindiği bilgileri ve izlenimleri bir rapor haline getirir. Hun İmparatorunun vefat etmesinden sonra çıkan kargaşa ortamından faydalanarak kendi ülkesi olan Çin'e kaçmayı başarır.

Chang Ch'ien 13 yıllık Orta Asya seferi esnasında Hun ülkesi dâhil Fergana, Soğdiyana, Toharistan ve Baktriya ülkelerini bir elçi gözüyle gezmiş, bir ajan gözüyle incelemiştir. Aynı zamanda bu ülkelerin yer şekli, zenginliği, kültürü, birbirleriyle olan ilişkileri ve insanların karakterleri hakkında önemli bilgiler edinmiş ve bunları rapor halinde Çin İmparatoruna sunmuştur. İmparator Wu-Ti bu rapor sonucunda Fergana, Soğdiyana, Toharistan ve Baktriya gibi Orta Asya ülkelerinin büyük devletler olduğunu, bu ülkelerden çok kıymetli mallar çıktığını, halkının da kendileri gibi yerleşik halk olduğunu, Çin mallarının bu ülkelerde çok sevildiğini öğrenmiş ve onları kontrol altına alabilirse topraklarını genişletebileceğini düşünmüştür. Elçinin bu Orta Asya seyahatinden sonra Orta Asya siyasi ve ekonomik açıdan Çinlilerin ilgisini çekmeye başlar. Ve birçok elçi, seyyah, aristokrat, asker, coğrafyacı bölgeye değişik amaçlarla seyahat eder.⁴⁵

Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.763-768; Enver Konukçu, "Çin'den Batıya ve Hindistan'a Giden Chang Ch'ien, Fa-Hsien, Sung Yun ve Hsüan Tsang", Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, C.I, S.I, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1970, s.93-95.

⁴⁵ Bahaeddin Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, C.II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s.1-10; Varis Çakan, "Orta Asya'ya (Türkistan'a) Gelen Çinli Seyyahlar ve Onların Orta Asya ile İlgili Seyahat Notları", XV. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Eylül 2006, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s.339-343; Nuraniye Hidayet Ekrem, "Chang-Ch'ien'in Seyahat Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya", Türkler Ansiklopedisi, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.763-768; Enver Konukçu, "Çin'den Batıya ve Hindistan'a Giden Chang Ch'ien, Fa-Hsien, Sung Yun ve Hsüan Tsang", Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, C.I, S.I, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1970, s.93-95; Tilla Deniz Baykuzu, Asya Hun İmparatorluğu, Kömen Yayınları, Konya 2012, s.66-69.; Özkan İzgi, Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.334.

1.2.3. Hsüan-Tsang Seyahatnamesi

T'ang İmparatorluğu'nun (618-907) kurulduğu ilk yıllarda Budizm Çin'de köklü bir şekilde yerleşmiş olmasına rağmen mezhepler arasındaki çatışma giderek büyümekte idi. Bu mezhep çatışmasını önlemek amacıyla Budist rahip Hsüan-Tsang Budizmin merkezi olan Hindistan'a gidip bu dini iyice öğrenmek ve Buda dininin temel kitaplarını getirmek kararı alır. İmparator bu seyahati desteklemese de o bir yolunu bularak gizlice Hindistan'a gider. Bu yolculuk için de Gök-Türklerin denetiminde bulunan Türkistan'dan geçmek zorunda kalmış ve Gök-Türk hakani Tung Yabgu'dan geçiş izni almıştır.

Suyab'dan sonra Kırgızistan üzerinden Özbekistan ve Afganistan'ı geçerek Hindistan'a ulaşmıştır. Burada bir süre Budizmle ilgili eğitim almış ve gerekli olan kitapları da yanına aldıktan sonra 645'te Çin'in başkenti Ch'ang-an' a ulaşmıştır. Döndükten sonra İmparator T'ai-Tsung Hsüan Tsang' ı bağışlamış ve gezi hatıralarını yazmasını emretmiştir. Budist rahip 16 yıl süren bu seyahatin hatıralarını 646 yılında "*Büyük T'ang Sülalesi'nin Batı Bölgeleri Seyahatnamesi*" adıyla 12 bölüm olarak tamamlamıştır. Bu seyahatname Batı Gök-Türklerin en güçlü olduğu dönemden yani Tung Yabgu Kağan döneminden, Çin'deki Tang Sülalesi'nin Doğu Türkistan'ı ele geçirdiği döneme kadar olan zamanı kapsamaktadır. Hsüan Tsang Batı Gök-Türk Kağanı Tung Yabgu'nun otağında misafir edilmesiyle ilgili olarak seyahatnamesinde ilginç bilgiler kaydetmiştir. Kağanın otağının kendisini çok etkilediğini, otağın etrafında sürekli olarak 200 kadar subayın görev yaptığını, Kağanın kendisinden Buda inancı hakkında bilgi aldığını belirtmektedir. Hsüan Tsang Asya'nın çeşitli bölgeleriyle ilgili ilk elden bilgilerin bize ulaşmasını sağlayan bir gezgin, gözlemci ve din adamıdır. Eserde görülen yer, ülke ve kentler bu dönem Türk egemenliğinin siyasi coğrafyasını tanımlamakta ve Türklerin yaşadığı bölgeleri, yaşam biçimlerini sergilemektedir. Günümüzde dönemin Orta Asya halklarını, tarımsal ürünlerini, el sanatlarını, inanışlarını, geleneklerini, siyasi ve idari yapılarını araştırırken bu seyahatnameden faydalanılmaktadır.⁴⁶

⁴⁶ Varis Çakan, "*Orta Asya'ya (Türkistan'a) Gelen Çinli Seyyahlar ve Onların Orta Asya ile İlgili Seyahat Notları*", XV. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Eylül 2006, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s.348-351; Saadettin Gömeç, "*İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine*", Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi, C.XX, S.XXXI, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2000, s.79-80; Enver Konukçu, "*Çin'den Batıya ve Hindistan'a Giden Chang Ch'ien, Fa-Hsien, Sung Yun ve Hsüan Tsang*",

1.2.4.Wang Yen-Te Seyahatnamesi

Wang Yen-Te (938-1006) Çin'in Kuzey Sung Sülalesi'nin meşhur diplomatı ve elçisidir. X.yüzyılın sonlarına doğru Kao-Ch'ang Uygurlarına yapmış olduğu seyahat ve bu seyahatin sonucunda hazırladığı “*Büyük T'ang İmparatorluğu Devrinde Batı Memleketlerine Seyahat Notları*” adlı raporu Türk tarihinin bu karanlık dönemini aydınlatmaktadır. Sung İmparatoru T'ai Tsung 981 yılında Kao-Ch'ang Uygurlarına bir elçilik heyeti göndermiş ve bu heyetin başına da saray mensubu olan Wang Yen-Te'yi getirmiştir. Wang Yen-Te ve arkadaşları Kao-Ch'ang'a gitmişler ve seyahatlerini tamamlayarak 984 yılında Çin'e dönmüşlerdir. Söz konusu seyahatname başta Budist ve Maniheizt Uygurlar olmak üzere Orta Asya'nın kuzey ve kuzey doğusundaki Hitay (Kitan), Tengüt ve Tatar gibi kavimlerin coğrafyası, sosyal hayatları, dini inanışları, edebiyatı, sanatı, madenciliği vs. hakkında önemli bilgiler içermektedir.⁴⁷

1.2.5.Tamim İbn Bahr Seyahatnamesi

Muhtemelen 821 yılında Uygur sarayına giden bir Arap seyyahıdır. Seyahatnamesinde Uygur Kağanı'nın kendi çadırıyla on iki bin kişilik ordusu ve her birinin on üç bin kişiye sahip olduğu on yedi kumandanı olduğunu kaydetmektedir. Çadırların ihtişamı ve düzeni mükemmeldir. Eser Uygur tarihi hakkında bilgi vermektedir.⁴⁸

Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, C.I, S.I, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1970, s.97-99; Gürhan Kırilen, “*Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri*”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, S.LIII, Ankara 2013, s.63-84; Gürhan Kırilen, “*Altın Çağını Yaşayan Çin'in Komşusu Gök-Türkler*”, Popüler Tarih, C.III, S.XXXV, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2003, s.26-27.; Özkan İzgi, Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları, TTK, Ankara 2014, s.337.

⁴⁷ Özkan İzgi, Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s.1-6; Özkan İzgi, “*Sung Devrinde Kao-Ch'ang'dan Çin'e Giden Elçiler*”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S.VI, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1975, s.108-110; Varis Çakan, “*Orta Asya'ya (Türkistan'a) Gelen Çinli Seyyahlar ve Onların Orta Asya ile İlgili Seyahat Notları*”, XV. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Eylül 2006, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s.348-351; Saadettin Gömeç, “*İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine*”, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi, C.XX, S.XXXI, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2000, s.80.

⁴⁸ Saadettin Gömeç, “*İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine*”, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi, C.XX, S.XXXI, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2000, s.80.

1.2.6. İbn Fazlan Seyahatnamesi

920-921 yıllarında Bulgar hükümdarı İlteber Almış'ın talebi üzerine, Abbasi halifesi Muktedir Billâh, İslamiyeti öğretmek amacıyla din adamları ve Hazarlara karşı kullanılacak bir kalenin inşası için para göndermiştir. Bu elçilik heyetindeki Ahmed b. Fazlan adındaki kâtibin Türk ülkelerinde gördüklerini, duyduklarını döndükten sonra kaleme almasıyla bu seyahatname ortaya çıkmıştır. Eserde eski Türklere ve kuzey ülkelerine dair verilen bilgilerin doğruluğu diğer Ortaçağ müelliflerinin ve yakın zamandaki seyyahların yazdıklarıyla doğrulanmaktadır. Seyahatnamede pek çok Türk boyunu, onların örf ve adetleriyle, yaşayışlarını görmek mümkündür.⁴⁹

⁴⁹Saadettin Gömeç, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi, C.XX, S.XXXI, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2000, s.80; Ramazan Şeşen, İbn Fazlan Seyahatnamesi, Bedir Yayınları, İstanbul 1995, s.11-16.

II. BÖLÜM

2.TÜRKLERİN YAŞADIĞI COĞRAFYA, YAŞAM ŞEKİLLERİ VE GEÇİM KAYNAKLARI

2.1.Orta Asya'nın Fiziki Yapısı

Orta Asya, batıda Hazar Denizi, kuzeyde Kırgız bozkırları ve Altay dağları, doğuda Moğolistan ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin batısı (Doğu Türkistan), güneyde Tibet platosu, Karakurum-Hindikuş-Kopet dağları ile sınırlayan Asya kıtasının orta kesiminde yer alan bölgedir. Orta Asya VIII. ve XIII. yüzyıl zaman aralığında batıda; Aral Gölü, Amu-Derya ve Sir-Derya vadilerini kapsayan Maveräünnehir ve Horasan, doğuda; Balkaş Gölü ile Orhun-Selenge-Tula vadileri, Ötüken yöresi ve Kansu havzası, güneyde Talas ovası, Tarım ve Çu-İli havzaları, Issık ve Lob-Nor gölleri, kuzeyde ise Altay-Pamir ve Tanrı dağları, Baykal Gölü ve Yenisey-İrtiş vadileri ile çevrilidir.

Orta Asya'da bozkırlar ve çöllerin bulunduğu geniş düzlükler, yüksekliği yer yer 7000 m.yi aşan sıradağlar ve bunların arasında büyük çukurluklar ile göller yer almaktadır. Buradaki akarsular, Asya'nın çevresindeki okyanus ve denizlere dökülemediği için Orta Asya'nın büyük bölümü kapalı havza durumundadır. Üç büyük kapalı havza bulunmaktadır. Bunlar, batıda Hazar Denizi, Balkaş gölü, doğuda Altay ve Tanrı dağları arasında Cungarya, Tanrı ve Altın-Karakurum dağları arasındaki Tarım havzalarıdır.

Orta Asya'nın iki önemli akarsuyu Ceyhun (Amu Derya) ve Seyhun (Sir Derya) Aral gölüne dökülmektedir. Diğer önemli göller arasında dünyanın en büyük gölü olan Hazar ile Aral, Balkaş ve Issık (sıcak), Lop-Nor gölleri yer alır.⁵⁰

⁵⁰ İbrahim Atalay, "Türk Dünyası'nın Coğrafyası", Türkler Ansiklopedisi, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.242.; Mustafa Kafalı, Tarihte Türk Devletleri I, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, s.1-2.; Hatice Palaz Erdemir, "Eski Türklerde Su ve Su Ulaşımı", Turkish Studies, S.6/2, Türkiye 2011, s.820-827.; Zerrin Günel, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Nobel Yayınları, Ankara 2006, s.7.; Bekir Deniz, "Sirderya Boyundaki (Kazakistan) Eski Türk Evleri", Konya Ticaret Odası Yeni İpek Yolu Özel Sayısı, Konya 2007, s.250-253.; Ahmet Ardel, "Batı Türkistan", Türk Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, S.XV. Ankara 1964, s.38-42.; Ahmet Ardel, "Türklerin Yeryüzünde Dağılışı ve Buldukları Sahaların Coğrafi Hususiyetleri", Konferanslar I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1965, s.20.; Ahmet Taşağıl, "Isık Göl", İslam Ansiklopedisi, C.XIX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1999, 135-137.; Celal Esad Arseven, "İslamiyetten Önce Türkler", Türk Sanatı Tarihi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s.12.; Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2007, s.1,11-13.; Ahmet Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.31-32.; Tilla Deniz Baykuzu, Asya Hun İmparatorluğu, Kömen Yayınları, Konya 2012, s.12-14.; Gülçin Çandarlıoğlu, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2013, s.11.; İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.48-

2.2.Orta Asya'nın İklim Özellikleri

İklim Grek kökenli bir kelime olup, VIII. yüzyıl sonlarındaki İslam medeniyeti döneminde Arapçaya ve bu yolla Türkçeye girmiştir. Türkçe sözlükte yeryüzünün herhangi bir yerinde, hava olaylarının ortaklaşa gerçekleştirdikleri etkilerin uzun yıllar ortalamasına dayanan durumudur.⁵¹ Denizlerden uzak olan Orta Asya'da şiddetli karasal iklim hüküm sürmektedir. Yaz ile kış, gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farkı fazladır. Çöl ile dağlar arasındaki sıcaklık farkı da fazladır. Dağların dışındaki sahalarda yağış çok düşüktür. Geniş bozkır ve çöller bölgede yer kaplamaktadır.⁵²

2.3.Göçebelik (Yaylak-Kışlak)

Yerli ve yabancı kaynaklarda Türk milletinin tarihinden, geçmişinden söz edildiğinde genelde Türklerin atlı ve göçebe kavim oldukları, geçimlerini hayvancılıkla temin ettikleri, avcı ve savaşçı bir ruha sahip oldukları üzerinde durulur. Oysa Türk boy ve toplulukları göçebe değil, konargöçer hayat biçimini tercih etmiş; mevsimlerin durumuna göre yer değiştirmişlerdir. Bu yer değişiminin amacı hayvan sürülerine taze ot ve su bulmak böylece verimi arttırmaktır. Esas geçim kaynakları hayvancılık için gerekli olan bu hayat tarzı beraberinde kendine has (yaylak-kışlak) mimari yapıların oluşmasına da zemin hazırlamıştır.⁵³

49.; Türk Tarihinin Ana Hatları, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.33.; Erdem Yücel, İslam Öncesi Türk Sanatı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s.10-12.

⁵¹ Tuncer Baykara, "Türk Kültüründe İklim", Erdem, C.IX, S.XXVII, Ankara 1997, s.955.; Ahmet Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.33-35.

⁵² İbrahim Atalay, "Türk Dünyası'nın Coğrafyası", Türkler Ansiklopedisi, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.245.;Sefa Öcal, "Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri", Türk Dünyası Araştırmaları, S.XXIII, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1983, s.104.; Nejat Diyarbekirli, "Eski Türklerde Kültür ve Sanat", Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.841.; Hatice Palaz Erdemir, "Eski Türklerde Su ve Su Ulaşımı", Turkish Studies, S.6/2, Türkiye 2011, s.821.; Ali Abbas Çınar, "Orta Asya Türk Kültüründe Bağcılık ve Bahçeciliğin Tarihine Kısa Bir Bakış", Anayurttan Atayurda Türk Dünyası, T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, C.I, S.I, Ankara 1992, s.46.; Ahmet Ardel, "Batı Türkistan", Türk Kültürü, S.XV, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1964, s.40.; Tilla Deniz Baykuzu, Asya Hun İmparatorluğu, Kömen Yayınları, Konya 2012, s.14-18.; Ekrem Memiş, Eskiçağda Türkler, Çizgi Yayınları, Konya 2009, s.34.

⁵³ Cengiz Alyılmaz, "Eski Türklerde Konargöçerlik ve Şehircilik", Yeni Türkiye, C.IX, S.LIII, Ankara 1974, s.999.; Salim Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.20.; Akdes Nimet Kurat, "Göçebelik", Yeni Türk Mecmuası, C.I, S.XXVII, Devlet Matbası, İstanbul 1934, s.1719-1720.; Saadetin Gömeç, "Konar-Göçer Türklerde Ekonomik Hayat", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Prof. Dr. Kemal Göde Armağan Sayısı, Isparta 2013,s.1-2.; Ahmet Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.29-30.

Türk hayatının komşu ülkelerin yaşayışına göre değişik olan özelliği, hayatın mevsimlere bağlı olarak ayrı yerlerde geçmesidir. Bu hayat tarzı insanların büyük çoğunluğunun hayvancılık yaparak geçimini sağladığı toplumlar için normal bir durumdur. Çünkü Türklerin yaşadığı coğrafya hem arazi hem de iklim olarak, her daim yeşil olabilen (hayvanların otlatılması için Türkler yeşil olan arazilere her zaman ihtiyaç duymuştur) bir yer değildir. Böyle olunca Türklerin hayvanların gıda gereksiniminden dolayı, mevsime bağlı bir hareketlilik yaşamaları normal olarak düşünülebilir. Kışı geçirmek için genellikle dağların güney etekleri, nehirlerin derin vadileri ve ormanların kenarları tercih edilmektedir.⁵⁴

Türklerin araştırmacılar tarafından salt göçebe olarak tanımlanmasında mevsime bağlı olarak yapılan göçlerin etkili olduğu söylenilebilir. Bunun sonucunda bir kısım araştırmacı tarafından, Türkler başıboş olarak göçen bir topluluk gibi gösterilmeye çalışılmıştır. Konuya ışık tutması bakımından öncelikle Türklerde mevsimlik olarak yapılan göçlere, yaylak ve kışlak tabirlerine değinmek yerinde olacaktır.

“Yayla ve kışlak” sözleri eski Türklerin ve günümüz Türklerinin de günlük hayatlarının vazgeçilmez iki bölümünü meydana getirmektedir. Türklerde hem yazlık hem de kışlık oturma yerlerinin ayrı ehemmiyeti olup biri diğerini tamamlamakta idi. Kış evi veya kışlak evi bir köy, bir şehir de olabilmekteydi. Gerek kışlak gerekse yaylak eski Türklerde, töre ve gelenekler ile bir düzen altına alınmıştı. Sahipleri belli olan sürekli kışlaklar, zamanla göçer evli Türklerde bile, yavaş yavaş köylere ve yerleşme yerlerine dönmüştür. Türkçede *yaylak* veya *yayla* denince akla ilk olarak, hayvanların otladığı yüksek yerler ve dağlar gelmektedir. Kışın kışlakta oturan ve çoğu zaman ziraat yapan Türkler yazın yaylaya çıkıp hayvanlarını otlatmaktadır. Yaylak sözü aslında *kışlak* deyiminin karşılığı olup yazın oturulan yer manasına gelir.⁵⁵

⁵⁴ Tuncer Baykara, ‘‘Gök-Türk Yazıtlarının Türk İskân (Yerleşme) Tarihindeki Yeri’’, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Türk Dil Kurumu, Ankara 1994, s.21-23.; Salim Koca, ‘‘Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat’’, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.20.; Nejat Diyarbakirli, ‘‘Eski Türklerde Kültür ve Sanat’’, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.833, 841-842.; Tilla Deniz Baykuzu, Asya Hun İmparatorluğu, Kömen Yayınları, Konya 2012, s.18-19.; Gülçin Çandarlıoğlu, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2013, s.11-12.

⁵⁵ Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, C.I, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.1.3.5.7.23.; Ahmet Kolbaşı, ‘‘XI.Yüzyıla Kadar Türklerde Şehir ve Şehircilikle İlgili Olarak Divanü Lügati't-Türk'te Geçen Terimler Üzerine Bir Değerlendirme’’, Türk Yurdu, C.XXV, S.CCXXVII,

Orhun yazıtlarında da *yaylag*, *yayla*; yazın oturulan yer anlamında kullanılmıştır. Bu durum Türklerde iki yönlü ekonomik bir düzenin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Yaz sözü hem ilkbahar hem de yaz ayları için söylenmektedir. Yayla mevsimi bahar ayında başlayıp sonbahara kadar devam etmektedir.⁵⁶

Kışlak sözü eski Türkçe ile Anadolu Türkçesinde *Kışlag* veya *Kışlak* şeklinde söylenmektedir. “Kışlak” kış evi, kışlak evi, bir köy ve şehirde olabilmektedir. Kışın barınılabilen, rüzgârdan korunabilen ve soğuk olmayan evsiz bir yerde olabilmektedir. Divanü Lügati’t-Türk’te de “kışlak” kışlanacak yer anlamında kullanılmıştır. Kışlak sert mevsim şartları gereği olarak yeni ve ayrı tesis yapılması gereken mevsimdir. Kışlakta devamlı kalmak için bazı hazırlıkların yapıldığını söylemek mümkündür. Yaylak ise iskân açısından kışlak kadar önemli değildir. Fakat belirli bir yeri vardır. Bu mevsimlik hayatta belirli bir düzen vardır. Bu düzende belirlenen yerlerde yaylamak ve kışlamak esası belirleyicidir. Türklerde yerleşik hayatın başlangıcı kışlak hayatıdır. Bu sebeple sürekli kışlaklar şehir hayatına geçişin temelini oluşturmuştur.⁵⁷ Türk hayatında mevsime bağlı olarak oluşan yaylak ve kışlak tabirlerinin izleri yazıtlarda açık bir şekilde görülmektedir. Gök-Türk dönemine tarihlenen kitabelerde geçen bazı cümleler Türklerin yaylak-kışlak hayatı ve yerleşikliği hakkında bilgiler vermektedir.

“...Amga kurganda kışladım...”, “...Ötüken yerinde kışladım...”, “...Yeşil yayla yaylağım, kızıl kaya kışlağım”, “...Yapraklı ağaç yaylağım, kuşlu ağaç kışlağım...”⁵⁸

Ankara 2005, s.79.; Kurat, Nimet Akdes, “Göçebelik”, Yeni Türk Mecmuası, C.I, S.XXVII, Devlet Matbası, İstanbul 1934, s.1722.; Tuncer Baykara, “Türk Hayatında Yerleşiklik ve Şehir Hayatı”, Töre Dergisi, S.CLIV, Ankara 1984, s.12-13.

⁵⁶ Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, C.I, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.1.3.5.7.23.; Ahmet Kolbaşı, “XI.Yüzyıla Kadar Türklerde Şehir ve Şehircilikle İlgili Olarak Divanü Lügati’t-Türk’te Geçen Terimler Üzerine Bir Değerlendirme”, Türk Yurdu, C.XXV, S.CCXXVII, Ankara 2005, s.79.; Kurat, Nimet Akdes, “Göçebelik”, Yeni Türk Mecmuası, C.I, S.XXVII, Devlet Matbası, İstanbul 1934, s.1722.; Tuncer Baykara, “Türk Hayatında Yerleşiklik ve Şehir Hayatı”, Töre Dergisi, S.CLIV, Ankara 1984, s.12-13.

⁵⁷ Tuncer Baykara, “Gök-Türk Yazıtlarının Türk İskân (Yerleşme) Tarihindeki Yeri”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Türk Dil Kurumu, Ankara 1994, s.21-23; Tuncer Baykara, “Türklerde Sosyal Yapı ve Şehir Hayatı”, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı, S.XLV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.423.; Ahmet Kolbaşı, “XI.Yüzyıla Kadar Türklerde Şehir ve Şehircilikle İlgili Olarak Divanü Lügati’t-Türk’te Geçen Terimler Üzerine Bir Değerlendirme”, Türk Yurdu, C.XXV, S.CCXXVII, Ankara 2005, s.77-79.; Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lugat-it Türk, Çev. Besim Atalay, C.IV, Türk Dil Kurumu, Ankara 2013, s.323.; Zerrin Günel, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Nobel Yayınları, Ankara 2006, s.117.

⁵⁸ Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011, s.50, 64, 86, 88, 170.

Gibi ifadeler Türklerin iklim şartlarına göre yaylak ve kışlak olarak mevsimlik yer değiştirdiğini ve ikili yaşam tarzına sahip olduğunu göstermektedir. Yine Gök-Türk çağına tarihlenen kitabelerde; “...Ötüken ormanında oturup kervan ve kafilе gönderirsen hiçbir mihnet ve zaruretin olmaz...” ya da “...Doğuda Kadırgan ormanının ötesine kadar Türk milletini kondurup, yerleştirdik, nizam ve intizama koyduk. Batıda Kengü Tarman’a kadar Türk elini kondurup, yerleştirdik, nizam ve intizama koyduk...”⁵⁹ şeklindeki ifadeler Türklerin ikili yaşam tarzına sahip olduklarını, yerleşik yaşama bakışlarını ve isteklerini göstermektedir. Uygur dönemine ait Taryat (Terhin) kitabesinde de “Tanrıdan olmuş, devlet kurmuş Bilge Kağan, El Bilge Hatun, kağan unvanını ve hatun unvanını alıp Ötüken’in batı ucunda, Tez ırmağı başında, hükümdarlık otağını orada kurdurdum, ordugâh çitlerini orada yapturdım. Kaplan yılında ve Yılan yılında orada iki yıl yayladım.” şeklinde geçen ifadelerde yaylamak ve kışlamak terimlerine yer verilmiştir.⁶⁰

Çin kaynaklarının “mevsime bağlı olarak sürülerini takip ederler” ifadesi farklı şekilde yorumlanarak Türklerin yaşam tarzının kuralsız olduğu izlenimini uyandırmıştır. Türklerin mevsime bağlı olarak bir hayat yaşadıkları ve en önemli geçim kaynakları olan sürülerini takip ettikleri bilinen bir gerçektir. Fakat bu hareketlilik belirli yerler çerçevesinde meydana gelmektedir. Belirli yerler, belirli boylarca belirlenen zamanlarda ziyaret edilmektedir.⁶¹ Türkler göç sözünü daha çok, kendi evine yakın olan bölgelere gidiş ve geliş için kullanırdı. Büyük göçler, uzak bölgelerde yeni yurtlar aramak ve yurt edinmek manasına gelirdi ki, bu da çoğu zaman devlet eli ile ve ordunun himayesinde toplu bir şekilde olurdu. Bu göçlerde çeşitli nedenlerden dolayı yaşadıkları coğrafyayı kitleler halinde terk etmişler, çok uzun mesafeler kat ederek başka alanlara gitmişlerdir. Göçme ve konma işini 4 ana temele dayandırabiliriz;⁶²

⁵⁹ Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011, s.26, 29-30; Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2008, s.5,17; Talat Tekin, Orhun Yazıtları, Türk Dil Kurumu, Ankara 2010, s.21, 31; Mustafa Gökmen, Eski Türk Kitabeleri, İstanbul 1980, s.17.

⁶⁰ Talat Tekin, “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, Belleten, C.XLVI, S.CLXXXIV, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983, s.809.

⁶¹ Tuncer Baykara, ‘Gök-Türk Yazıtlarının Türk İskân (Yerleşme) Tarihindeki Yeri’, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Türk Dil Kurumu, Ankara 1994, s.21-23.

⁶² Gülçin Çandarlıoğlu, “Eski Türklerden Anadolu’ya Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, Yeni Türkiye, C.II, S.XLIV, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Ankara 2002, s.5-9.

1.Mevsimlik göç örgütlenmesine dayalı yazın yüksek, kışın alçak yerlere göçme ve konma

2.Düşman ya da yağmacı kavimlerin saldırı olasılıklarına karşı göçme ve konma

3.Doğal afetler (kuraklığın neden olduğu kıtlık vb.) yüzünden sarsılan ekonomiyi yeniden dengelemek üzere göçme ve konma

4.Kutsal yurt (ıduk yer-sub) olgusuna ulaşmak üzere göçme ve konma

Kısaca belirtmek gerekirse eski çağ Türk yurtlarının coğrafya koşulları ve yönetici kavimlerin egemenliklerini sürekli kılma politikaları, Türklerin yerleşim tercihlerini süreklilikten yana kullanmamalarının başlıca nedenleridir. Göçler aynı zamanda çok önemli tarihi sonuçlar doğurmuştur.

Göçlerin sebeplerini siyasi ve ekonomik sebep olarak ayırabiliriz. Ekonomik sebep olarak özellikle nüfusun artması nedeniyle otlakların yetersiz kalması, kuraklık veya ağır kış şartları nedeniyle kıtlık çıkması gibi etkenler gösterilebilir. Siyasi sebep olarak özellikle Çin, Hsien-pi, Moğol gibi kavimlerin baskısıyla yerlerini terk edip başka sahalara gitmeleri gösterilebilir. Türkler kitle halindeki göç işlerine, *köçürmek* ve göçülen yerde, devlet tarafından yapılan iskân işlerine de, *kondurmak* adını vermiştir. Bu her iki deyişin de Gök-Türk yazıtlarında, hukuk ve devlet idaresi ile vazifeleri bakımından, önemli anlamları vardır. Konargöçer tabiri ile kastedilen aslında bugün dahi var olan yazın bir yerde kışın başka bir yerde yaşama şeklidir. Bu rastgele göç şeklinde olmayıp yılın belli aylarında belirli şekilde ve belirli yerlere gitme-yer değiştirme politikasıdır. Bu politikanın amacı devletin geçim ve devamlılığını sağlamaktır. Günümüzde de yazlıklar ve yaylalar mevcut olup Türk yaşamında yerini korumaktadır.⁶³

⁶³ Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, C.I, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.1.3.5.7.23.; Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2007, s.1-2.; Rana Ece Karahan, “Eski Türklerde Şehircilik”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi(TAED), S.XLVIII, Erzurum 2012, s.427-428.; Gülçin Çandarlıoğlu, “Eski Türklerden Anadolu’ya Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, Yeni Türkiye, C.II, S.XLIV, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Ankara 2002, s.5-9.;Hatice Şirin User, “Köktürk ve Ötüken-Uygur Yazıtlarında “İmar etmek”, “Yapı Kurmak”, “İnşa Etmek”, „ Kavramları”, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, C.XIV, S.I, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İzmir 2008, s.1892.; Kurat, Nimet Akdes, “Göçebelik”, Yeni Türk Mecmuası, C.I, S.XXVII, Devlet Matbası, İstanbul 1934, s.1720.

Orta Asya'da Türklerin tarih sahnesine çıkışlarından itibaren tamamen göçebe olmadıkları, ancak yaptıkları savaflara ve fetihlere bağlı olarak sürdürdükleri ekonomik hayat gereği, yerleşik hayatın yanı sıra, göçebe hayatını da yürüttüklerini söyleyebiliriz.⁶⁴

Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun da belirttiği gibi eski Türkler bozkır hayat tarzında yaşamaktadır. Yaylakları ve kışlakları belirli yerlerde bulunmakta idi. İleriş kağanın Çogay (yazlık), Karakurum (kışlık) olmak üzere, İstemi'nin Akdağ'da yazlık, Issık Göl yanında kışlık, Tong Yabgunun Tokmak'ta kışlık olmak üzere merkezleri bulunmaktadır. II. Gök-Türk hakanlığı kışlık merkezinin de Orhun kitabelerinin bulunduğu yerde şehir halinde olması muhtemeldir.⁶⁵

2.4.Hayvancılık

Bozkır Türk ekonomisinin ana unsurunu, bozkır coğrafyasının iklim şartları gereğince çobanlık ve hayvan besleyicilik oluşturmaktadır.⁶⁶ Ancak burada şunu da ifade etmeliyiz ki hayvancılık tek başına bir geçim kaynağı olmamakla birlikte ticaret ve tarım da Türklerin ekonomik faaliyetleri arasında yer almıştır. Türk ekonomisinde hayvancılığın önemli bir yeri vardır. Türkler hayvancılık yaparak kendi ihtiyaçlarını sağlamakta ve hayvancılıktan elde ettikleri ürünleri farklı ülkelere satarak ticaret yapmakta idi. Hayvancılık, otların mevsim şartlarına göre azalması ve artması durumuna bağlı olarak göçebe olmayı gerektirmektedir. Bu durum hayvan yetiştiricilerinin belirli dönemlerde göç etmesine neden olmuştur. Türklerin hayvancılıkla uğraşması bazı bitkilerin hayvanlar -özellikle at için- yetiştirilmesini gerekli kılmış, bu durum da tarım yapılmasına vesile olmuştur. Prof. Dr. Tuncer Baykara'ya göre "tarihi kaynaklardaki bazı şehir adları ve bazı şehirlerde bulunan hayvan kemikleri, hayvancılık ve şehir arasında bir bağın olduğunu göstermektedir. Atbaşı, Koçungarbaşı, Atlık ve Koyluk gibi şehir isimleri dikkat çekmektedir. Zira bu şehir isimlerinde aynı zamanda hayvan adları da bulunmaktadır."⁶⁷

⁶⁴ Sefa Öcal, "*Türkler'de Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri*", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.XXIII, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1983, s.101.

⁶⁵ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.308-309.

⁶⁶ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.304.; Akdes Nimet Kurat, "*Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri*", Türk Dünyası El Kitabı, C.I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, s.216.; Gülçin Çandarlıoğlu, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2013, s.98-99.

⁶⁷Tuncer Baykara, 'Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir', İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi, S.VI, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1975, s. 75-76,81.; Nejat Diyarbekirli, "*Eski Türklerde Kültür ve Sanat*",

Türklerde hayvan bilhassa şu üç hususiyetinden dolayı önem kazanmıştır. İlk olarak hayvan gıda maddesi olarak kullanılmıştır. Etini günlük ihtiyaçları için pişirip yedikleri gibi, kurutarak ilerideki ihtiyaçlarını gidermek için de kullanmışlardır. Ayrıca hayvanın sütünden, derisinden ve yününden giyim eşyası olarak yararlanmışlardır. Hayvanın ikinci önemli yanı Çin başta olmak üzere, ziraatçı ülkelerde mühim bir ticaret unsuru olmasıdır. Bunlar, hayvanlarını satıp kendi ihtiyaçları olan zirai ürünleri almışlardır. Üçüncü olarak da hayvan nakil vasıtası olarak kullanılmıştır. Türklerin sahip olduğu hayvanların başında at gelmektedir. At, Türklerde yiyecek, ticaret vasıtası ve nakil aracı olarak ehemmiyet kazanmıştır. Çin ile Hunlar zamanında başlayan ticarete at önem kazanmış hatta Çin sınırlarında at pazarları kurulmuştur.

Atlı-göçebe hayatta ekonomi iki temel unsura dayanmaktadır. Bunlardan biri at diğeri koyundur. Her iki hayvanda sürüler halinde beslenmektedir. Küçük yaşta ata binmeyi öğrenen Türklerin, at sırtında alışveriş yaptıkları, yemek yiyip içtikleri, hatta uydukları bilinmektedir. Etini yemeleri, sütünden kıyma yapmaları ve derisini giyimde kullanmaları açısından at büyük önem taşımaktadır. Türklerin başlıca gıda maddesi koyun eti ve süt mamulleridir. Eti uzun süre koruyabilmek için konserve yapmayı öğrenmişlerdir. Kurutulmuş et ve pastırma savaş sırasında büyük önem taşımaktadır.⁶⁸ Koyun, sığır, deve, katır, manda, eşek vs. Türklerin besledikleri ve evcilleştirdikleri diğer hayvanlar arasındadır. X.yüzyılda Kao-Ch'ang ve Beşbalık'a seyahat eden Çinli seyyah Wang Yen-te Uygurlar hakkında şunları söylemiştir;⁶⁹

Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.841-842.; Sefa Öcal, *"Türkler'de Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri"*, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.XXIII, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, İstanbul 1983, s.111-112.;Tuncer Baykara, *"Eski Türk Ziraat Hayatı Üzerine Bazı Bilgiler"*, Tarih İncelemeleri Dergisi, S.VI, İstanbul 1991, s.5.

⁶⁸ Zerrin Günel, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Nobel Yayınları, Ankara 2006, s.117-118.; Kurat, Nimet Akdes, *"Göçebelik"*, Yeni Türk Mecmuası, C.I, S.XXVII, Devlet Matbası, İstanbul 1934, s.1720-1721.; Salim Koca, *"Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat"*, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.20-26.; Tefik Tekeli, *"Eski Türklerde Hayvancılık"*, Türk Veteriner Hekimliği Dergisi, C.III, S.XIII, Ankara 1991, s.3-4. ; Şinasi Tekin, *"Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (Ötüken) ve Şehir (Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili"*, Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, S.III, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1972, s.35-42.; Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2007, s.51.; İbrahim Kafesoğlu, *"Türk"*, İslam Ansiklopedisi, C.XLI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1999, s.487.; Saadetin Gömeç, *"Konar-Göçer Türklerde Ekonomik Hayat"*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Prof. Dr. Kemal Göde Armağan Sayısı, Isparta 2013, s.3-8.;

⁶⁹ Özkan İzgi, *"İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü"*, Milli Kültür, C.I, S.II, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1977, s.43-44.

“Zengin olanlar at eti yerler. Diğerleri sığır ve yaban kazı yerler. Kağanın, prenslerin ve veliahtların at sürüleri vardır. Bu sürüler, vurulan damgalarla, birbirlerinden ayrılırlar. Hiç kimse bu sürülerin sayısını bilmez. İyi bir atın fiyatı, 12.44 metre uzunluğundaki ipek kumaştır. Yaşlı atlar yemek için kullanılır ve bunların değeri 3.11 metre uzunluğundaki ipek kumaş kadardır.”⁷⁰

2.5.Madencilik

Türk yaşam tarzında besiciliğin yanında madenciliğin özellikle de demirciliğin önemli bir yeri olmuştur. Maden işçiliği, maden ocaklarının işletilmesi ve buralardan çıkarılan madenlerin kurulu atölyelerde ürüne dönüştürülmesi safhalarını içermektedir. Tamamen göçebe olan bir topluluğun bu türden tesislere sahip olmasını beklemek isabetli bir yaklaşım olmayacaktır. Çünkü göçebelik keşfedilmiş maden ocaklarını terk edip kurulu atölyeleri yüklenerek sürekli yer değiştirmeyi gerektirmektedir. Böyle bir yaşam tarzında madenciliğin gelişmesi çok zordur. Bu açıdan bakıldığında eski Türk toplumunda yerleşik olan bir kitlenin var olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak bu yerleşik unsurun toplumun ne kadarında yaygın olduğunu belirlemek mevcut bilgilerle tespit edilememektedir.⁷¹

Arap tarihçilerinden Mesudi (Öl.948) *“Türklerin birçok cinslere ayrıldığını, bir kısmının şehirlerde ve kalelerde; bir kısmının ise dağlarda, bozkırlarda, çadırlarda yaşadıklarını”* yazarak eski Türk toplumunda konar ve göçer kitlenin bulunduğu sonucuna varmıştır. Başka bir Arap tarihçi Avfi'nin *“Türk dedikleri sonsuz bir millettir. Çeşitli sınıflara ayrılır. Kabilelerin ve aşiretlerin had ve hududu yoktur. Bir kısmı yerleşik bir kısmı ise göçebedir”* şeklindeki kaydı da Mesudi'nin görüşünü destekler mahiyettedir.⁷²

⁷⁰ Özkan İzgi, *“İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü”*, Milli Kültür, C.I, S.II, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1977, s.43-44.; Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.30.

⁷¹ Serkan Şen, *“Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış”*, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, S.III, C.V, Ankara 2008, s.169.; Salim Koca, *“Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”*, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.20.

⁷² Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s.57-91.

Eski Türklerde topraktan çıkan madenler, *uz* denilen ustalar tarafından işlenmiştir. Bu ustaların başında demirciler gelmektedir. Türklerin gelişmiş demir işçiliği komşu devletleri etkilemiştir. İranlıların milli destanı olan Şehname 'de Türk orduları demirden ve çelikten kurulu olarak tasvir edilmiştir. Eski Türk yurtlarındaki kurganlarda M.Ö. iki bin başlarına ait olduğu tahmin edilen demirden yapılmış eşyalara rastlanılmıştır. W. Ruben “*eski Türk sahasını demir kültürünün doğduğu yer olarak kabul etmektedir.*”⁷³ II. Gök-Türk hükümdarı Kapgan Kağan'ın Çin'den birkaç on bin demir istemesi ⁷⁴ demircilerin bazen ülke dışından getirilecek ham maddelere gereksinim duyduğunu göstermektedir.⁷⁵ Divan-ı Lügat'ıt Türk'te geçen bazı atasözlerinde* demir kullanılmaktadır.⁷⁶ Bu durum bizlere demirin Türk yaşantısında geniş yer bulduğunu göstermektedir.

Arkeolojik kalıntılar ve yazılı belgeler Hunların arasında dökümcülerin olduğunu göstermektedir. Güney Sibiryta bölgesinde yapılan kazılar neticesinde İvolga, Durenı yerleşimlerinde metal ustaları, dökümcüler, demirciler ve diğer zanaat erbabının ürettiği silahlar, koşum takımları ve diğer alet-edevat ortaya çıkarılmıştır.⁷⁷ Pazırık Kurganı'ndan çıkan Asya Hun Devleti döneminden kalma buluntular arasında taraklar yer almaktadır. Eski Türkçede *targakçı* denilen tarak yapımcıları da bazen ham madde olarak madenlerden faydalanmıştır. Tarakların bir kısmı altın ve tunç gibi madenlerden yapılmıştır. Yine Gök-Türk dönemi kurganlarında da taraklara rastlanılmaktadır.⁷⁸ .

⁷³ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.216; Serkan Şen, ‘*Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış*’, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, S.III, C.V, Ankara 2008, s.165.; Türk Tarihinin Ana Hatları, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.281-282.; Sadri Maksudi Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.22-30.

⁷⁴ Ahmet Taşağıl, Gök-Türkler, C.III, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s.23-24.

⁷⁵ Saadettin Gömeç, Kök-Türk Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, s.51.; Akdes Nimet Kurat, “*Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri*”, Türk Dünyası El Kitabı, C.I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, s.217-218.

* Kök tamür kerü turmas ‘Gök demir boş durmaz-dokunduğu şeyleri yaralar’. Bu sözün diğer bir anlamı, Bu kök kirsün kızıl çıksun, ‘Eğer ben sözümü tutmazsam bu kılıç bedenime gök renginde girip- kanlı olarak- kızıl renkte çıksın’ demek olup demirin intikam alıcı gücü sayesinde demirle öldürüleceğini göstermektedir.

⁷⁶ Serkan Şen, ‘*Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış*’, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, S.III, C.V, Ankara 2008, s.166.; İbrahim Kafesoğlu, “*Türk*”, İslam Ansiklopedisi, C.XLI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1999, s.487-488.

⁷⁷ Ekrem Kalan, “*İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış*”, Türkbilig, S.XXIV, Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Ankara 2012, s.7.

⁷⁸ Emel Esin, İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş (*Türk Kültürü El Kitabı, II. C.I/b'den Ayrı Basım*), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s.14.; Bahaeddin Ögel, İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.65, 151.

Türk madencilik tarihinde Talas yöresindeki madenci yerleşmeleri ve şehirlerinin de büyük önemi vardır. İslam kaynakları bu yörede Şelci şehri ile civarında maden işlenen bazı yerler olduğunu kaydetmiştir. Arkeologlar tarafından bölgede yapılan incelemelerde buradaki madenci şehirlerinin VII-VIII. yüzyıllarda yani Gök-Türklerin hâkimiyet sürdüğü dönemde ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Bölgenin başlıca meşgalesi gümüş elde edilmesi ve ticaretidir. Ayrıca bir kısım halk farklı ekonomik faaliyetlerle- ziraat, hayvancılık- meşgul olmuştur.

Demir Türk hayatında büyük yer tutmaktadır. Gök-Türklerin atalarının bir zamanlar Juan Juanlar için demir aletler yaptıkları Altaylarda yaşayan Türklerin pek usta demirci oldukları bilinmektedir. Genellikle bütün Türk şehirlerinde demirciler bulunmaktadır. Ordubalık' daki kazılarda bir evin madenci ustasına ait olduğu belirlenmiştir. Bu evde bronz külçeler, ince bakır tabakalar ve zift kalıntıları görülmüştür. Yine Ulan-Ude yakınlarında ve Aşağı İvolgi şehri kalıntılarında da Gök-Türk dönemine ait demir döküm yerlerine rastlanılmıştır.⁷⁹ Gök-Türk dönemi hakkında bilgi veren eserlerden en önemlisi olan Orhun Abidelerinde Gök-Türk tarihini birçok yönden (siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel) aydınlatıcı bilgiler kaydedilmiştir. Yine madenlerle ilgili kayıtları abidelerden bulabilmek mümkündür. Yazıtlarda hediye ve hazineler sıralanırken “Binlerce ipekli kumaş, altın ve gümüş (eşyayı) gereğinden fazla getirdi”, “Çinliler altını, gümüşü, ipeği ve ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece (bize) veriyorlar” gibi ifadeler kullanılarak altının o dönemde de zenginlik belirtisi olarak kabul edildiği vurgulanmaktadır.⁸⁰

Gök-Türklerde madencilikle ilgili Bizans elçisi Zemarkhas'on kayıtları oldukça önemlidir. 568 yılı Ağustos ayında Bizans elçisi Zemarkhos Batı Gök-Türk kağanı İstemi yabguyu ziyaret etmek için başkent Altındağ'a gelmiştir. Burada İstemi yabgu ile görüşen elçi hakanın oldukça görkemli olan otağında gördüklerini ayrıntılı olarak anlatmıştır;⁸¹

⁷⁹Tuncer Baykara, ‘*Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir*’, İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi, S.6, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1975, s.87-88; Ahmet Taşağul, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.128.; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.74.

⁸⁰Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011, s.24-54.

⁸¹Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, “Çev. Mustafa Koç”, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s.299-300; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977, s.10.

Hakan altın bir taht üzerinde oturarak gelen elçiyi karşılamıştır. Otağın içinde bulunan eşyalar arasında heykeller, altın bir divan, sürahiler, ibrikler, altın fiçılar, altın kaplı ahşap direkler, dört tavus kuşu üzerinde oturan altın süslü bir yatak bulunmaktadır. Ayrıca girişteki arabalarda gümüş yemek takımları, gümüşten yapılan resimler mevcuttur. Zemarkhos bu eşyaların oldukça ince bir işçilik ile işlendiğini de belirtmiştir.⁸² Zemarkhos ‘un kendisine demir satmak isteyen bir Türk ile karşılaştığını tarihçi Menandros aktarmaktadır. Menandros’a göre Türkler, demir ocaklarına sahip olduklarını yabancılara kanıtlamak için bu şekilde davranmıştır.⁸³ Zemarkhos’un bu kayıtlarından yola çıkarak Göktürklerde madenlerin eskiden beri kullanıldığı sonucuna varmak mümkündür. Çünkü bir eserin yapımında ustalaşmak için bir hayli bilgi ve tecrübe gerekmektedir. Dolayısıyla Gök-Türklerde madenlerin atalarının döneminden beri -belki Hunlar döneminde olmakla birlikte- kullanılmış olduğunu söyleyebiliriz.

Kırgızların imal ettiği kesici aletlere de Orta Asya’da rağbet edilmiştir. Uygurlar arasında dolaşan seyyahlar altın, gümüş ve demirden kaplar yaptıklarını, yeşim taşı çok güzel işlediklerini söylemektedir.⁸⁴ Türk ülkelerinde çeşitli madenlerin bulunduğu bilinmektedir. Demir dışında altın, gümüş, bakır gibi madenlere rastlanılmıştır. Efsanelerde demir ve diğer madenlerin çok eski dönemlerden beri Türk hayatında yeri olduğu belirtilmiştir. Türklerin ana vatanı Isık-göl civarında demir madenine bol miktarda rastlanılmıştır. Diğer bir maden olan bakırın Türkler tarafından tanınmış olduğu söylenebilir. Bakır balık adında bir Türk şehri olduğu gibi Bakırlık şeklinde yer adları da bulunmaktadır. Bu şehir ve yerleşme yerlerinin adlarının verilmesinde buldukları bölgede bakır madenin çıkarılması veya işletilmesi etkili olmuştur denilebilir.⁸⁵

⁸²Edouard Chavannes, Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri, “Çev. Mustafa Koç”, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s.299-300; Mustafa Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977, s.10.

⁸³Serkan Şen, ‘Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış’, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, S.III, C.V, Ankara 2008, s.166.

⁸⁴ Saadettin Gömeç, “Konar-Göçer Türklerde Ekonomik Hayat”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Prof. Dr. Kemal Göde Armağan Sayısı, Isparta 2013, s.11.; Ekrem Kalan, “İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış”, Türkbilig, S.XXIV, Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Ankara 2012, s.7.; Ahmet Taşağıl, Kök Tengri’nin Çocukları, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.231.

⁸⁵Tuncer Baykara, ‘Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir’, İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi, S.VI, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1975, s.87-88.

2.6.Ziraat

Ziraat, şehir hayatı ile doğrudan olmasa bile, muhakkak ki yerleşik hayatla yakından ilgilidir. Çünkü bir yerde ziraat yapılması, orada belirli bir zaman için kalmayı gerektirir. Toprağın hazırlanması, tohum ekilmesi, sulanması ve hasadı aylar gerektiren işlerdir. Ziraatın varlığı yerleşik hayatın belirgin bir işareti olduğundan, ziraatla şehir hayatı arasında da ilgi olduğunu düşünebiliriz.⁸⁶

Geniş topraklar üzerinde güçlü bir devlet kurma seviyesine yükselmiş insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri için, bir bölümünün tarım için yerleşik hayatta olmaları şarttır. Zira Gök-Türkler, sadece hayvan besleyerek onların geliri ile geçinen göçebeler durumunda kabul edilemez. Çünkü böyle bir durum kabul edilirse geniş insan kitlelerinin ana gıdasını teşkil eden ekmeklik un veya buğdayın tamamının yerleşik komşu devletler ülkesinden getirilmesi veya Gök-Türk egemenlik alanı içindeki Soğdak kolonilerinden sağlanarak, yüzlerce kilometre uzaklıktaki Türk ailelerine ulaştırılması gerekecektir. Bu durum iktisat kurallarına pek uygun olmayacaktır. Zaten Soğdak kolonileri de esas itibarıyla ticaret kolonileridir. Bu nedenle Türklerin bir bölümü gezgin halde hayvancılıkla geçinirken, bir bölümünün de en azından köy yerleşmeleriyle tarım yapmaları gerekmektedir.⁸⁷ Yerleşik hayata geçmeyen insanların da tarımdan çok uzak bir kültür sergilediklerini söylemek doğru olmayabilir. Çünkü hayvanlarını otlatabilmek için yeni vadiler ve su kaynakları arayan göçebeler, mekân değişikliği sırasında ister istemez tarım ekonomisiyle karşılaşacak ve ondan etkilenecektir. Kışlakta; hem hayvanın hem de ailesinin geçimini temin etmek durumundadır. Türk kavimleri bu açıdan bakıldığında yarı göçebe hayat ve tabiat şartlarının el verdiği ölçüde çiftçilik ile de meşgul olmuşlardır. Halkın bir kısmı bilhassa kadınlar, ihtiyarlar, bazı sanatkarlar yazın da kışlakta kalarak çiftçilikle uğraşmışlardır. Bu usul Gök-Türkler döneminde de görülmüştür. Zira Kapgan Kağan'ın Çin'den ziraat aletleri ve tohum istemesi bu düşüncemizi desteklemektedir.⁸⁸

⁸⁶ Tuncer Baykara, "Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir", İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi, S.VI, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1975, s.80-81.

⁸⁷ Mustafa Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977, s.9.

⁸⁸ Ali Abbas Çınar, 'Orta Asya Türk Kültüründe Bağcılık ve Bahçeciliğin Tarihine Kısa Bir Bakış', Anayurttan Ata Yurda Türk Dünyası Dergisi, S.I, C.I, Ankara 1992, s.46-47.

Türklerin çiftliklerinden ve çiftliklerini sulamak için önemli kanallar yaptığından, hububat ektiğinden ve meyve ağaçları yetiştirdiğinden Ötüken ormanını yurt edinme nedenleri de buradan gelmektedir.⁸⁹ Türk hayatı genellikle göçebe olarak bilinse de yerleşiklik ve ziraat de mevcuttur. Bu durum Hunlar döneminden itibaren başlayarak günümüzde dahi kısmen de olsa devam ettirilmektedir. Türklerin tamamen göçebe oldukları ve tarım yapmayı bilmedikleri şeklindeki yorumlar İslamiyet öncesi Türk devletlerinin -en azından Uygurlar dönemine kadar olan kısmın- göçebe olarak bilinmesine yol açmıştır. Türklerin yaşam tarzı genel olarak göçebeliktir. Göçebeliliğin gerektirdiği genel ekonomik uğraşı ise hayvancılıktır. Ancak bu durum bizi Türklerin tamamının göçebe olduğu, tarım yapmayı bilmedikleri şeklinde bir düşünceye sevk etmemelidir. Zira Altay bölgesi ve Batı Türkistan'da yapılan arkeolojik çalışmalarda ziraatın yapıldığına dair arkeolojik buluntular ele geçirilmiş olmakla birlikte Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lügat'ıt Türk adlı eserinde ziraatla ilgili tabirler bulunmaktadır.⁹⁰

Orta Asya'da yapılan arkeolojik araştırmalara göre Türk tarihinin başlangıcı M.Ö.2750 yıllarına kadar gitmektedir. İslam öncesi Türk kültürü göçebelik ile karıştırılmıştır. Türkler'in ekonomisinin hayvancılığa dayanması, bu sebeple yaylak-kışlak hayatı sürmeleri bu durumun oluşmasının başlıca sebebi olmuştur. Türk kültürü göçebeliliğin değil bozkır kültürünün özelliklerini taşımaktadır. Türklerde besicilik, inançta Gök Tanrıçılık, ailede adalet gibi özellikler var iken göçebelilerde daha çok asalak ekonomi, çok Tanrıçılık veya totemcilik, aşiret devleti mevcuttur. Ayrıca Türk maddi kültüründe önemli bir yeri olan at ve demir unsuru göçebelikte bulunmamaktadır. Bozkır kültüründe askerin, yetiştirilen hayvanların ve halkın yiyecek ihtiyacının karşılanmasına dikkat edilmiştir. Bu hususta Türkler yiyecek ihtiyaçlarının bir kısmını kendileri tarım yaparak karşılamıştır. M.Ö. 3000'den itibaren (Andronova kültür bölgesi) eski Türklerin ziraatla uğraştıklarına dair arkeolojik malzemeler bulunmaktadır.⁹¹

⁸⁹ Rana Ece Karahan, '*Eski Türklerde Şehircilik*', A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED) S.XLVIII, Erzurum 2012, s.431.

⁹⁰ Tuncer Baykara, '*Eski Türk Ziraat Hayatı Üzerine Bazı Bilgiler*', Tarih İncelemeleri Dergisi, S.VI, İstanbul 1991, s.5,11.

⁹¹ İbrahim Kafesoğlu, '*Türk*', İslam Ansiklopedisi, C.XLI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012, s.487,490.; Saadettin Gömeç, '*Konar Göçer Türklerde Ekonomik Hayat*', Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Prof. Dr. Kemal Göde Armağan Sayısı, Isparta 2013, s.16-17.; Bahaedin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, C.II, T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.143,159, 165, 167,172,177,179,202-210,221-230.; Ahmet Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, Bilge

Özellikle Altay-Sayan bölgesinde yapılan kazılar bunu ortaya koymaktadır. Altay ve çevresi ile Yenisey'in etrafındaki vadiler, Ordos bölgesi, Tarım, Çu, İli, Narın gibi ırmakların bulunduğu yerler eski dönemlerden beri ziraat yapılan Türk arazileridir. Ekilen bazı tarım ürünlerini şöyle sıralayabiliriz; Buğday, arpa, darı, çavdar, burçak, yulaf, pirinç, susam, nohud, bakla, mercimek, pamuk, kenevir, üzüm, kavun, erik, elma, ayva, armut, dut, karpuz, fıstık, payam gibi çeşitli meyvelerdir. Hunların darı, buğday, arpa, burçak, elma, üzüm yetiştirdikleri, Gök-Türklerin tarlalarını sulamak için kanallar açtıkları bilinmektedir.⁹² İç Asya'da Kuray, Ursula, İlgumen suyu vadilerinde, Habarovski ve Altay civarında Gök-Türk dönemine ait birçok sulama kanalı bulunmuştur. Bu kanallar içinde Tötö kanalı önemlidir. Yüksek bir mühendislik örneği ile inşa edilen kanalın uzunluğu 10 km'dir. Kanal kayalık bir arazide açılarak bir su şebekesiyle bağlantı kurulmuştur. 1935 yılında bölgede araştırma yapan Ruslar Tötö kanalından sulama için faydalanmaya devam etmiştir.⁹³

Şehirlerin çevresindeki ziraatin varlığını, şehirlerde yapılan kazılardaki buluntular da işaret etmektedir. Hun toplumunda zirai faaliyetlerin varlığına dair hem yazılı hem arkeolojik kaynaklar önemli bilgiler sunmaktadır. Çinli tarihçi Shi Gu ünlü eserinde: “Kuzey ülkelerinde soğukların erken başlamasına ve toprakları tahıl ekimine uygun olmamasına rağmen Hunlar, ekim yapıyorlar” gibi ifadelere rastlanmaktadır.⁹⁴

Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.76.; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.313-315.

⁹²İbrahim Kafesoğlu, ‘Türk’, İslam Ansiklopedisi, C.XLI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012, s.487,490.; Saadettin Gömeç, “Konar Göçer Türklerde Ekonomik Hayat”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Prof. Dr. Kemal Göde Armağan Sayısı, Isparta 2013, s.16-17.; Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, C.II, T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.143,159, 165, 167,172,177,179,202-210,221-230.; Ahmet Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.76.; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.313-315.

⁹³ Bahaeddin Ögel, İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.168-169.; Tuncer Baykara, “Kaşgarlı'ya Göre Türk Ziraat Hayatı”, Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı, İzmir 1999, s.5-14.;

⁹⁴Ekrem Kalan, “İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış”, Türkbilig, S.XXIV, Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Ankara 2012, s.2-3. ;

Baykal yöresindeki Aşağı İvolgi şehrinde, Hun çağına ait bazı tarım aletleri ile mahsulü saklamak için kazılan çukurlara rastlanmıştır. Buluntular arasında birçok kültür bitkisinin çekirdek ve tohumları da yer almaktadır. Bazı Hun şehirlerinde hububat depolarının bulunduğu dair kayıtlar vardır. Çin yıllıklarında Hunların ürettiği bir buğday cinsi “pi-mai” adı ile kaydedilmiştir. M.Ö.119 senesinde Çinliler İ-şi-şie Şanyü’ye karşı harekâtlarında Tien-yen dağındaki Hun şehri Cao-şın’da çok miktarda hububat ele geçirmiştir. M.Ö.81 yılında da Hun Şanyü’sü içinde hububat anbarları bulunan bir şehir inşasına teşebbüs etmiş ancak başarılı olamamıştır.⁹⁵ Avrupa Hunlarında da ziraata ayrılan geniş alanlar vardır. Mesela Bleda’nın dul karısının, üzerinde ziraat de yapılan geniş toprakları bulunmaktadır.⁹⁶

Gök-Türklerde ziraatın yapıldığına dair kitabelerde ve Gök-Türk tarihinde deliller tespit etmek mümkündür.⁹⁷ Kapgan kağan döneminde 698 yılında Çin’e bir elçi gönderilmiş ve bazı taleplerde bulunulmuştur. Bu talepler arasında ekin tarlaları için 100 bin ölçek darı, 3 bin takım tarım aleti ve birkaç on bin demir dikkati çekmektedir. Gök-Türklerin bu talepleri Çin sarayında müzakere edilerek yerine getirilmiştir.⁹⁸

Orhun yazıtlarında geçen “tarıg” ve ”tarla” tabirleriyle ekin ve tarla kelimesi karşılanmıştır.⁹⁹ W.Eberhard, Çin kaynaklarına dayanarak yazmış olduğu eserinde H’yung-nu kavimleri adı altında genel olarak Türk kavimlerinden bahsetmekte, Türklerin ekin ve darı ekmek suretiyle tarımla uğraştıklarını belirtmektedir.¹⁰⁰

⁹⁵Tuncer Baykara, “*Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir*”, İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi, S.VI, Edebiyat Fakültesi Matbası, İstanbul 1975, s.82-83.; Salim Koca, “*Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*”, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.26.; Oğuz Kınıklı, “*Bir Çin Kaynağına Göre Asya Hunları Kültürü*”, Milli Eğitim ve Kültür Dergisi, C.III, S.XII, Ankara 1981, s.51.; Saadetin Gömeç, “*Konar Göçer Türklerde Ekonomik Hayat*”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Prof. Dr. Kemal Göde Armağan Sayısı, Isparta 2013, s.17-18.; Zerrin Günel, *İslam Öncesi Türk Kültürü*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2006, s.150-151.; Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.212-214.; Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.68.

⁹⁶Tuncer Baykara, ‘*Eski Türk Ziraat Hayatı Üzerine Bazı Bilgiler*’, Tarih İncelemeleri Dergisi, S.VI, İstanbul 1991, s.9.

⁹⁷Tuncer Baykara, ‘*Eski Türk Ziraat Hayatı Üzerine Bazı Bilgiler*’, Tarih İncelemeleri Dergisi, S.VI, İstanbul 1991, s.5,11.

⁹⁸Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, C.III, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s.23-24.; Özkan İzgi, “*İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü*”, Milli Kültür, C.I, S.II, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1977, s.44.; Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri’nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.162.

⁹⁹Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C.II-III, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011, s.87,53.

¹⁰⁰W.Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, (Çev. Nimet Uluğtuğ), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996, s.94.

Batı Gök-Türk ülkesinde de eskiden beri Talas ve Çu havzaları ile Aladağ'ın eteklerinde tarım yapılmaktadır.¹⁰¹ Bu bölgedeki Türk beylerinin kendi tarlalarının bulunduğunu yine yazıtlardan anlamak mümkündür.¹⁰² Gök-Türk dönemine ait kurganlarda ziraat işlerinde kullanılan küreklere ve pulluklara rastlanmıştır.¹⁰³

Türkler arasında ziraatın olduğuna dair bir başka delil ise M.Ö.I.yıl ortalarından itibaren kurganlardan çıkan “ezme taşı” denen aletlerdir. Bu taşlar veya öğütme taşları muhtemelen bitkilerin tanelerini ezmek için kullanılmakta idi.¹⁰⁴ Gök-Türkler dönemine ait Kuray kurganında değirmen taşlarının (ezme taşı) bir örneği bulunmuştur.¹⁰⁵ Altay Sayan dağlarında hububat ziraatının üç bin yıldan beri yapıldığı, Gök-Türklerin -yukarıda belirttiğimiz üzere- sulanır arazilerinin olduğu arkeolojik buluntulardan anlaşılmaktadır. Altaylarda Hunlar döneminde açılmış olduğu bilinen sulama kanallarının varlığı bu görüşü destekler mahiyettedir. E. Bacon'a göre “M.Ö. dört bin yıldan beri İran yaylalarında görülen yayla tipindeki yerleşmelere Orta Asya dağlarının eteklerinde, nehir boylarında da rastlanmaya başlanmıştır.”¹⁰⁶ Zira iklim kurak olmasına rağmen, toprak sulandığı zaman oldukça verimli idi. Toprağın sulanabildiği bölgelerde zamanla bahçeler, bağlar ve tarlalar meydana gelmişti. Bu örnekler Türklerin sadece göçebe bir millet olmayıp ziraatı da eskiden beri yaptıklarını gösteren önemli kanıtlarıdır.

Yerleşik hayat Uygurlarda tarım ekonomisini de gündeme getirmektedir. Gerek Ordubalık gerekse diğer Uygur şehirlerindeki kazılarda, bazı hububat taneleri, ayrıca el değirmenleri bulunmuştur. Tanrı dağlarının kuzeyindeki Akbeşim'deki kazılarda bir sabanın ökçesinden başka değirmen taşları ve hububat taneleri, kavun-karpuz çekirdekleri görülmüştür.¹⁰⁷

¹⁰¹ Tuncer Baykara, ‘Eski Türk Ziraat Hayatı Üzerine Bazı Bilgiler’, Tarih İncelemeleri Dergisi, S.VI, İstanbul 1991, s.12.

¹⁰² Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, C.II, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011, s.133-138.

¹⁰³ Bahaeddin Ögel, İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.168.; Akdes Nimet Kurat, ‘Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri’, Türk Dünyası El Kitabı, C.I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, s.221-222.

¹⁰⁴ Tuncer Baykara, ‘Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir’, İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S.VI, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1975, s.81.

¹⁰⁵ Salim Koca, ‘Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat’, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.27.

¹⁰⁶ Bahaeddin Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.90-91.

¹⁰⁷ Tuncer Baykara, ‘Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir’, İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S.VI, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1975, s.81-82.; Tuncer Baykara, ‘Eski Türk

Baba-Ata şehrindeki kazılarda bulunan hububat taneleri, çekirdekler ve oraklar şehir halkının az da olsa ziraatla uğraştığını göstermektedir. Yine Taraz şehrinde de orak ve değirmen taşlarının bulunmuş olması Türk şehirlerinde ziraatın varlığını ve önemini göstermektedir. Uygur Kağanını ziyaret eden Çin elçisi Wang Yen-te, Uygur ülkesinde su değirmenleri görmüştür.¹⁰⁸ Uygur başkenti Ordubalık çevresindeki ziraat sahası hem Tamim bin Bahr tarafından zikredilmekte hem de izleri günümüzde de görülmektedir.¹⁰⁹ Uygurlar dönemine ait tarla kiralama vesikalarının bulunmuş olması bu dönemde tarımın aktif olarak yapıldığını göstermektedir. Bulunan vesikalarda pamuk, mısır, üzüm gibi hububatların ekilebilmesi için tarlanın kiralandığı belirtilmekte ve kira bedeli olarak tarla sahibine ekilen hububattan verildiği kaydedilmektedir. “*Tavuk yılının ikinci ayının onunda, bana Bay Temür’e pamuk ekimi için yer lazım olduğundan, Po suyunun diğer tarafındaki Temirci’nin bahçesinde on tang pamuk karşılığında kiraladım.*”¹¹⁰

Oğuzların yerleşik hayatı tercih edip ziraat ve balıkçılıkla uğraştıkları bilinmektedir. Türk hayatında asıl makbul olan göçebelik olduğundan göçebe Oğuzlar, yerleşik kardeşlerini yatuk diyerek ayıplamışlardır. Ancak bu yatuklar belirli yerlerde oturduklarından Oğuzlar arasında yerleşik hayatı geliştirmişler, hatta Oğuz şehirlerinin temelini oluşturmuşlardır. Türk şehirlerinin etrafında, şehir hayatı için gerekli zirai mahsullerin yetiştiği bir mıntıka bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmut, şehirlerin çevresindeki bu yeşil sahaya “*Kent Köki*” denildiğini kaydetmiştir. Ancak birçok şehirde bu çevrenin mahsulü yine de şehrin ihtiyacını karşılamaya yetmemektedir. Mesela Oğuzların başkenti Yenikent’e diğer ziraat mıntıklarından Sırderya yoluyla hububat gelmektedir.¹¹¹

Ziraat Hayatı Üzerine Bazı Bilgiler”, Tarih İncelemeleri Dergisi, S.VI, İstanbul 1991, s.12-13.; Özkan İzgi, Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s.57.

¹⁰⁸Uğur Uzunkaya, “*Uygur Sivil Belgelerinden Hareketle Uygurlarda Yerleşik Yaşam ve Bununla İlgili Söz Varlığına Dair*”, Türkbilig, S.XXVII, Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Ankara 2014, s.52-55.; M. Şükrü Akkaya, “*Uygur Türklerini ve Kültürlerini Tanıyalım*”, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.I, S.III, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1943, s.79.

¹⁰⁹ Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s.102.

¹¹⁰ Özkan İzgi, Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s.78-79.; Sadri Maksudi Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk, TTK, Ankara 2014, s.76.

¹¹¹ Tuncer Baykara, ‘*Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir*’, İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S.VI, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1975, s.81-82.; Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lugat-İt Türk, Çev. Besim Atalay, C.III, Türk Dil Kurumu, Ankara 2013, s.132-133.

Hazar şehirlerinden İtil'in çevresindeki ziraat sahası da birkaç fersah uzanmaktadır. İbn Fadlan bu ülkelerdeki ziraat hakkında bilgi vermektedir. Ona göre Hazarların kuzeyinde bulunan Bulgarlarda ziraat hayli gelişmiştir. Bulgar şehrindeki kazılarda çok miktarda ziraat aletleri bulunmuştur. Yine Hazar şehirlerinden Suvar'da yapılan kazılarda da buğday tanecikleri bulunmuştur. Kırgızlarda toprağı işleyerek buğday, darı, arpa gibi ürünleri ekmiştir. Arap coğrafyacılarının bildirdiğine göre Kırgızların pirinç, buğday gibi hububatları öğüttükleri değirmenleri vardır. Yine Kırgız ülkesinde yapılan kazılarda hububat öğütmeye yarayan birçok el değirmeni bulunmuştur. Ülkede bol olarak bulunan demirden de ziraat aleti yapımında faydalanılmıştır.¹¹²

Eski Türklerde tarım faaliyetleri içerisinde sayılan bağ- bahçecilik de yapılmıştır. Altay ve Tanrı dağlarından beslenen Amuderya, Sirderya ve İli nehirleri boyunca tarıma elverişli olan sahalarda bağcılık-bahçecilik yapılmıştır. Bağ sözünün kökenine inecek olursak bu kelime Türkçeye biraz geç dönemlerde girmiştir. Türklere Soğd ve Tacik komşuları aracılığıyla giren bag veya bağ kelimesi, Uygur çağında daha çok bahçe anlamını karşılamakta idi. Ancak bağ sözünün Uygurlar döneminde birden bire oluşması pek mümkün olmamakla birlikte Uygurlardan önce de bu kelimenin olduğu düşünülebilir.¹¹³

Türklerin tamamının göçebe olduğunu söylemek kanaatimize göre doğru olmayacaktır. Bazı ürünlerin ekilmesi, tarım aletlerinin kullanılması Türklerde ziraatın yapıldığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu delillere bakıldığında Türklerin o dönem için günümüzde olduğu gibi farklı ekonomik uğraşları olduğu düşünülebilir. O dönemde yaşayan insanların sadece hayvancılık yaparak geçimlerini sağlamaları mümkün olsa bile hayvanlar için gerekli olan bitkilerin yetiştirilmesi, temel besin maddesi olan ekmek için buğdayın yetiştirilmesi vs. tarım yapmayı gerektirmektedir. Dolayısıyla halkın bir kısmının iktisadi faaliyet olarak tarımla uğraştığı söylenebilir.

¹¹²Tuncer Baykara, ''Eski Türk Ziraat Hayatı Üzerine Bazı Bilgiler'', Tarih İncelemeleri Dergisi, S.VI, İstanbul 1991, s.12-13.; Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s.102.; Ahmet Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.231.

¹¹³Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, C.II, T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.327.

2.7.Ticaret

Ticaret “satma” (ihracat) ve “satın alma” (ithalat) gibi iki temel faaliyete dayanmaktadır. Birinci durumda malın arzı, ikinci durumda ise talebi söz konusudur. Mal arz edebilmek yani satmak için çok miktarda mal üretmek ve bu malı alıcıya ulaştırmak lazımdır. Malın talebi yani satın alınması ise, ihtiyaç durumu ile bu malın karşılığının bulunması şartına bağlıdır. Ancak ticaret yapmak için bizzat mal üretmek gerekmez. Üretilmiş olan ihtiyaç fazlası malı veya malları alıp, tüketiciye ulaştırmak yani bu hususta aracılık etmek de önemli bir ticari faaliyettir. Eski Türk devletlerinde ve topluluklarında hem ihtiyacın üzerinde mal üretilip satma hem kendi ihtiyaç maddelerini komşu ülkelerden temin etme hem de ticari mallara aracılık etme şeklindeki ticari faaliyetlerin hepsi görülmektedir

Eski Türk devletlerinde ticaret büyük ölçüde “değiş tokuş” esasına dayanmaktadır. Yani alınan mal karşılığında başka mal verilmektedir. Türklerin değiş tokuş için en çok kullandıkları mal at idi. Yapılan ticarete para da kullanılmaktadır. Özellikle Bizans, Çin, İran gibi komşu ülkelerden vergi, haraç ve savaş tazminatı adı altında sağlanan paralarla bazen ihtiyaçları olan malları satın almaktaydılar. Gök-Türkler, başta Çin olmak üzere komşu ülkelerle yaptıkları ticarete ödemeyi haraç paralarla yapmışlardır. Ticarete kullanılan bu paralara *satir* adı verilmiştir. Bir başka ödeme aracı olarak kıymetli madenlerden yapılan çeşitli kap kacaklar kullanılmıştır. Alınan mal karşılığında bu madeni eşyalar satıcıya verilmektedir.¹¹⁴ Eski Türk ekonomisinde hayvancılık önemli bir yere sahiptir. Bundan dolayı ihraç edilen mallar arasında canlı hayvan ve hayvan ürünleri ilk sırada yer almaktadır. Hun Türkleri, M.S.52 yılında Çin’e çok miktarda sığır sevk etmişler ve bu malları Çin pazarlarında satmışlardır. Yine aynı dönemde Çin sarayına haraç adı altında *at ve kürk* sunmuş; karşılığında da *ipek* almışlardır.¹¹⁵

¹¹⁴ Salim Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.27.; Tuncer Baykara, “Eski Türk İktisadi Hayatı Şehir”, Tarih Enstitüsü Dergisi, S.VI, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1975, s.90.

¹¹⁵ Özkan İzgi, “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri’nin Çin’le Yaptığı Ticari Münasebetler”, Tarih Enstitüsü Dergisi, S.IX, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1978, s.87-106.; Türk Dünyası El Kitabı, C.I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, s.220-221.; Salim Koca, “Konar Göçer Türklerde Ekonomik Hayat”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Prof. Dr. Kemal Göde Armağan Sayısı, Isparta 2013, s.14-16.; Ahmet Taşağıl, Kök Tengri’nin Çocukları, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.76-77.

Hun Türklerinde ihraç mallarının bir kısmı işlenmiş, bir kısmı da işlenmemiş mamulâtta oluşmaktaydı. Tarihi kayıtlara göre Hun Türkleri, komşu ülkelere yünden yapılmış örtüler, kumaşlar ile keçe ve deri ihraç etmektedir.¹¹⁶ Gök-Türk ekonomisinin ihraç malları arasında da canlı hayvan önemli bir yere sahiptir. Çünkü Gök-Türklerde ihtiyaç fazlası olarak çok miktarda at ve koyun üretilmektedir. Bunlar canlı mal olarak komşu ülkelerden özellikle Çin'e ihraç edilmektedir. Karşılığında ise Çin'den ipekli kumaşlar alınmaktadır.¹¹⁷ Çin'e olan canlı mal ihracı, Uygur döneminde de devam etmiştir. Uygur Çin iktisadi münasebetlerinde at ve ipek alışverişi önemlidir. Özellikle Uygur Kağanları, Çin'e daha fazla mal satabilmek için siyasi ve askeri güçlerini bir baskı aracı olarak kullanmışlardır. Örneğin Uygurlar, satmak amacıyla Çin'e gönderdikleri atların hepsini almaları için Çinlileri adeta zorlamışlardır.¹¹⁸ Çinlilerde aradaki barışı korumak için bu baskıya boyun eğmiştir. Son derece çalışkan insan olan Uygurların ihracatı sadece canlı hayvandan ibaret değildir. Farklı mal üretimleri de yapılmaktadır. Ülkede derisi kıymetli olan sansar ve samur gibi hayvanlar yetiştirmek ve avlanmaktadır. Ayrıca beyaz aba, işlemeli ve çiçekli kumaşlardan da oldukça fazla üretilmektedir. Üretilen bu mallar ihtiyaç fazlası olarak komşu ülkelere gönderilmektedir.¹¹⁹ Soğd ve Arap tüccarlarının Uygur devletinin merkezinde (Ordu Balık) faaliyet gösteren temsilcileri de bulunmaktadır. Bunlar kendi ülkelerinden Uygur ülkesine, Uygur ülkesinden de kendi ülkelerine daima mal getirmekte ve sevk etmektedirler.¹²⁰ Arap coğrafyacılarının bildirdiğine göre Türklerin Çin'e sattıkları ürünler arasında yün, yağ, bal, kaymak, zırh, kalkan, topuz, elbise, misk vb. eşyalar gösterilebilir.¹²¹

¹¹⁶ Wolfram Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, Çeviren: Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996, s.76-77.; Gülçin Çandarlıoğlu, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2013, s.100.

¹¹⁷ Salim Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.27.; Özkan İzgi, Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.105-106.

¹¹⁸ Eberhard, Çin Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, s.214.; Şinasi Tekin, "Eski Türklerde Göçebe ve Şehir Hayatı", Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, S.III, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1972, s.40.; Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur-Çin İktisadi Münasebetleri", Bozkurt'un Ejderha İle Dansı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2018, s.97-103.; Özkan İzgi, Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.110-114.

¹¹⁹ L.Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Çeviren: Sadrettin Karatay, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011, s.248.

¹²⁰ Salim Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.27.; Tuncer Baykara, "Eski Türk İktisadi Hayatı Şehir", Tarih Enstitüsü Dergisi, S.VI, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1975, s.91.

¹²¹ Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s.101.

Türkler aynı zamanda İslam ülkeleri ile de ticaret yapmaktadır. Özellikle Oğuz, Bulgar, Hazar, Karluk, Kırgız, Kimek ve Uygur Türklerinin ülkelerinde bol miktarda avlanan tilki¹²², samur, sincap, sansar, kakım, fenek, kunduz, kaplan, pars ve panter gibi hayvanların kürkleri İslam ülkelerine ihraç edilmektedir. İslam ülkelerinden de Türk ülkelerine yün, yünlü kumaş, ipekli elbise, zamk, yağ, bal, kılıç, eyer, sadak (okluk), mum, boynuz gibi çeşitli ürünler ve eşyalar ihraç edilmekteydi. Karluk ülkesindeki *Mirki Şehri* tüccarların uğrak yerlerinden biridir.¹²³

Türklerin ürettiği ihtiyaç fazlası maddeler ve mallar arasında demir ve madeni eşyalarında bulunduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Gök-Türkler, Altay dağlarının eteklerinde demir ve silah üretip, Çin ile ipek ve başka eşya ticareti yaparak, bir asır içinde güçlü bir kavim haline gelmişlerdir. Bazı boylar sadece demircilikle* uğraşmıştır. Mesleklerinde uzman olan bu demircilerin ürettikleri malzemeler Çin ve İran gibi ülkeler tarafından satın alınmaktaydı. Mesela göçebe hayatı yansıtan ince bronz işlemeli tasvirlerle süslenerek yapılmış olan kömür mangalları, her yerde aranan Türk eşyaları arasında yer almaktaydı.¹²⁴

¹²² Eski Türk ülkelerinde kırmızı, beyaz ve siyah renklerde olmak üzere çeşitli tilki bulunmaktadır. Bunlardan en çok siyah tilki kürkü değerli idi. Bir siyah tilki kürkü, 100 dinar (bugünkü para ile 3 milyar) gibi yüksek bir fiyata alıcı bulmaktadır. Salim Koca, „*Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*”, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.35.

¹²² Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s.48, 56, 61-62, 83, 101-102, 105-106, 129, 158, 162. ; Tuncer Baykara, „*Eski Türk İktisadi Hayatı Şehir*”, Tarih Enstitüsü Dergisi, S.VI, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1975, s.92-93.; Zerrin Günel, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Nobel Yayınları, Ankara 2006, s.148-150.

¹²³ Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s.48, 56, 61-62, 83, 101-102, 105-106, 129, 158, 162. ; Tuncer Baykara, „*Eski Türk İktisadi Hayatı Şehir*”, Tarih Enstitüsü Dergisi, S.VI, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1975, s.92-93.; Zerrin Günel, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Nobel Yayınları, Ankara 2006, s.148-150.

* Türklerin “temürlük” adını verdikleri demir eritip süzdükleri imalathaneleri vardır. Salim Koca, „*Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*”, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.35.

¹²⁴ Salim Koca, „*Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*”, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.28.

Serbest Ticaret Pazarları

Türkler, komşu devletlerle yapılan ticaretin güvenli bir şekilde yapılabilmesi için bazı tedbirlere başvurmuştur. Bu tedbirlerin başında komşu devletlerle olan sınırlarda serbest ticaret pazarlarının kurulması gelmektedir. Tarihi kayıtlara göre ilk serbest ticaret pazarı, Asya Hun Devleti ile Çin arasında kurulmuştur. Bu pazarlar için belirlenen yerler ise, genellikle Çin'e ait sınır şehirleridir.¹²⁵ Ticari faaliyetlerin devam ettiği bu yerlerden birisi, sonradan “*At Pazarı Şehri*” adını almıştır. Bununla beraber *At Pazarı Şehri* gibi isimlerden bu yöredeki pazarlar üzerinde bazı yerleşmelerin şehirleştiğini anlayabiliriz. Türklerin sahip olduğu hayvanların başında at gelmektedir. At, Türklerde yiyecek, ticaret vasıtası ve nakil aracı olarak ehemmiyet kazanmıştır. Çin ile Hunlar zamanında başlayan ticarete at önem kazanmış hatta Çin sınırlarında at pazarları kurulmuştur.¹²⁶

Avrupa Hun hükümdarı Attila da, serbest ticaret pazarlarına büyük önem vermiştir. Bizans ile yaptığı ilk antlaşma metnine özellikle “*iki ülke arasındaki ticaret önceden belirlenmiş olan sınır kasabalarında yapılacak*” şeklinde bir hüküm koydurmuştur.¹²⁷ Bu hüküm gereğince, iki devlet arasında devam eden sınırdaki birçok Bizans kasabasında serbest ticaret pazarları kurulmuştur. Bunların en önemlilerinden biri *Viminacium Pazarı* idi. Burada her iki ülkenin tüccarları aynı haklara sahip olarak serbestçe ticaret yapmaktaydı.¹²⁸

¹²⁵ Salim Koca, “*Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*”, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.28.; Özkan İzgi, “*XI.Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin’le Yaptığı Ticari Münasebetler*” Tarih Enstitüsü Dergisi, S.IX, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1978, s.87-106.; Bahaedin Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, C.II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s.55-57.

¹²⁶ Özkan İzgi, “*İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü*”, Milli Kültür, C.I, S.II, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1977, s.43-44.; Tuncer Baykara, “*Eski Türk İktisadi Hayatı Şehir*”, Tarih Enstitüsü Dergisi, S.VI, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1975, s.91.; Tuncer Baykara, “*Türk Hayatında Yerleşiklik ve Şehir Hayatı*”, Töre Dergisi, S.CLIV, Ankara 1984, s.13.

¹²⁷ Şerif Başta, “*Avrupa Hunları*”, Türkler Ansiklopedisi, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.853-886.; Salim Koca, “*Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*”, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.28.; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.75.; Türk Dünyası El Kitabı, C.I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, s.221.; Ahmet Taşağul, Kök Tengri’nin Çocukları, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.261.

¹²⁸ Salim Koca, “*Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*”, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.28.

Gök-Türkler döneminde de yine ihtiyaç fazlası olan malların satılabilmesi ve alınabilmesi için pazarlar aranmıştır. 593 yılında Çin İmparatoruna bir elçi göndererek, kendisinden “Çin ile ticaret yapabilmek için sınır boyunca pazar yerleri tayin edilmesi müsaadesi” talebinde bulunmuşlardır. İmparatorda yayımladığı bir fermanla onların bu isteğini karşılamıştır. Bilge Kağan da serbest ticaret pazarlarına önem vermiştir. Onun döneminde karşılıklı dostluk ve barışa dayanan ilişkiler kurulmasıyla birlikte bu ilkedan bazı ticari imtiyazlar koparılmıştır. Bu imtiyazların en önemlisi, bazı Çin şehirlerinde serbest ticaret pazarlarının kurulması olmuştur. Çin İmparatoru, Ordos bölgesinin kuzeyinde bulunan bir Çin şehrinde serbestçe alışveriş yapabilmeleri için Gök-Türklerle müsaade vermiştir. Bu anlaşmadan her iki taraf da karlı çıkmıştır. Zira Çin, ordularının ihtiyacı olan atı bu pazarlar aracılığıyla kolayca Gök-Türklerden temin edebilmiş, Gök-Türkler de sattıkları at karşılığında bol bol gümüş ve ipeğe kavuşmuştur.¹²⁹

Ticaret kimi zaman büyük kervanlarla, kimi zaman ise daha küçük boyuttaki arabalı dükkânlarla yapılmaktadır. Kervan, eski Türk hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Öyle ki Basımlların kervan göndermemesi Gök-Türkler için savaş sebebi olmuştur. Uzak ülkelerden mal ve eşya getiren kervanlar, şehir kapısı dışında eşyalarını satışı çıkarmıştır. Böylece şehir kapısı dışındaki ticaret yerleri, sonradan Farsça olarak “Pazar” diye anılmıştır. Bir kısım tüccarlar arabaları ile gezerek ticaret yapmaktadır. Mesela ticarete yatkın Türk kavimlerinden olan Çomukların ismi, Güney Rusya dillerinde “Çumak” şeklinde geçmekte ve *dükkânını arabaya yerleştirerek ticaret yapan zümre* manasında kullanılmaktadır. Bu tüccarlar en iyi ticareti “Ordu” larda yani *Hanların karargâhlarında* yapmıştır. Orduların konakladığı yerlerde, “Ordu”nun hemen yanında bir pazar kurulmuş ve “Ordu Pazarı” olarak adlandırılmıştır. Buralarda yapılan ticaret tüccarlara büyük kar sağlamıştır.¹³⁰

¹²⁹ Salim Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.28.; Özkan İzgi, “XI.Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin’le Yaptığı Ticari Münasebetler” Tarih Enstitüsü Dergisi, S.IX, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1978, s.87-106.; L.Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Çeviren: Sadrettin Karatay, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011, s.207.; Tuncer Baykara, “Eski Türk İktisadi Hayatı Şehir”, Tarih Enstitüsü Dergisi, S.VI, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1975, s.91.

¹³⁰ Tuncer Baykara, “Eski Türk İktisadi Hayatı Şehir”, Tarih Enstitüsü Dergisi, S.VI, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1975, s.93.; Tuncer Baykara, “Türk Tarihi ve Şehir: Türklerde Yerleşik Hayat”, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı III, S.XXXXV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.429-430.

Ticaret Yolları

Büyük ticaret yolları ve onların şehirleşmeye olan etkilerinden de bahsetmek gereklidir. Bu ticaret Çin ve Hind ile Akdeniz veya Doğu Avrupa arasındaki büyük ticarettir. Milattan sonraki yıllarda Kuşanlar döneminde bu ticaret oldukça gelişmiştir. Çin ile batı arasındaki yol birkaç kola ayrılmaktadır. Asya Hunlarının, Gök-Türklerin ve Uygurların ülkeleri doğu-batı, Avrupa Hunlarının, Hazarların ve Bulgarların ülkeleri de kuzey-güney dünya transit ticaretine aracılık etmektedir. Çünkü Eski Çağ'dan Orta Çağ'ın sonlarına kadar aktif bir şekilde işleyen milletlerarası önemli kara transit ticaret yollarının birçoğu Türk ülkelerinden geçmektedir. İpeğin nakledildiği bu yol aynı zamanda Budizmde yayılmasında etkili olmuştur. Doğu-Batı yolu üzerinde bulunan Taraz/Talas'dan ayrılan bir yol Ortaçağlarda Kimak'lar ülkesine gitmektedir. Bir diğer kol ise Yenisey Kırğızları ülkesine ulaşmaktadır. VIII. yüzyıldan sonra Müslüman tüccarlar da bu yörelere kadar ulaşmıştır. Mesela Abakan bozkırlarından başlayıp, Güney Sibirya ormanlarının kıyısı boyunca devam ederek, Etil-Kama nehirlerinin birleştiği yere kadar uzanan bir ticaret yolu vardır. Bu yola, üzerinde taşınan mamulden dolayı ilim adamları tarafından "Kürk Yolu" adı verilmiştir. Kürk Yolu üzerinden asırlarca sincap, sansar, tilki, kakum, samur, kunduz, vaşak, gelincik ve geyik gibi hayvanların deri ve postları sevk edilmiştir. Hayvan ve katırlarla Etil-Kama üçgeni içindeki Bulgar şehrine getirilen bu deri ve postlar, Etil Nehri vasıtasıyla Hazar Devleti'nin merkezi *Hanbalık'a (Etil)* ulaştırılmış ve buradan da Bizans ve İslam ülkelerine gönderilmiştir. Bu yolun doğu ucu da Türk devletlerinin merkezi olan Orhun bölgesinden Çin'e inmektedir.¹³¹

Güneyde Çin'den başlayıp Doğu Akdeniz kıyılarına kadar ulaşan ve Kürk Yolu'na paralel uzanan bir yol daha vardır. Bir Alman coğrafyacısı geçen asırda keşfettiği bu yola- Kürk Yolu adını verilmesinde olduğu gibi tarihi gerçeklere uygun olarak- "*İpek Yolu*" adını vermiştir.¹³²

¹³¹ Tuncer Baykara, "*Eski Türk İktisadi Hayatı Şehir*", Tarih Enstitüsü Dergisi, S.VI, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1975, s. 94-95.; L.Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Çeviren: Sadrettin Karatay, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2011, s.18.; Salim Koca, "*Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*", Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.28-29.

¹³² İpek Yolu hakkında detaylı bilgi için bakınız: Cengiz Yıldızdağ, "*VII. ve X.yüzyıllarda İpek Yolu Ticaretinin Türk Tarihine Katkıları*", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.

İpek Yolu, insan eliyle açılmış bir yol değildir. Bu yol, tabiatın ve iklimin hazırladığı geniş vadi yatakları ile kervanların konaklamalarına yarayacak vahalardan oluşmaktadır. Bu vahalarda zamanla şehirler kurulmuştur. *Hami, Turfan, Karaşar, Aksu, Koçu (Kuça), Kaşgar, Hotan, Yarkent* bu şehirlerden bazılarıdır. İpek Yolu'nun çıkış noktası Çin Devleti'nin hükümet merkezleri olan *C'hang-an* ve *Lo-yang* şehirleridir. Bu şehirlerden yüklerini alarak hareket eden ticaret kervanları, Budist rahiplerin dini merkezleri olan *Dun-Huang (Bin Buda)* mağaraları üzerinden *Lopnor'a* ulaşmaktadır. Burada ticaret kervanlarının karşısına *Taklamakan Çölü* çıkmaktadır. Bundan sonra İpek Yolu ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan biri Taklamakan Çölü'nün kuzey kenarını, diğeri de güney kenarını takip ederek batıya doğru ilerlemekte ve her iki kol da Kaşgar şehrinde birleşmektedir. Burada tekrar ikiye ayrılan İpek Yolu'nun bir kolu, Pamir Dağlarını aşarak Hindistan'a inerken, diğeri kolu da Maveraünnehir, Horasan, İran ve Suriye üzerinden Akdeniz limanlarına ulaşmaktadır. Çin'den başlayıp Avrupa'ya kadar uzanan bu yolda sadece ipek, baharat ve değerli taşlar gibi ticari metaller taşınmamış, aynı zamanda insanlar arasında bilim, fikirler, değerler ve inançlar da taşınmıştır.¹³³

Orta Asya'da bu yol üzerindeki yerleşmelerin giderek şehir haline gelmesinde, bu yol üzerindeki ticari faaliyet en önemli sebeptir. Çünkü bir kısım zirai veya hayvancılık karakteri hâkim yerleşmeler, yeni unsurların gelmesiyle kalabalıklaşmış, kervanların çeşitli ihtiyaçları da yeni unsurlar gerektirmiştir. Ve böylece yeni gelenlerle birlikte, küçük yerleşmeler gelişmiş ve *şehir* niteliği kazanmıştır.¹³⁴

¹³³ Salim Koca, , "*Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*", Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.29.; Rene Grousset, Stepler İmparatorluğu, Çev. Halil İnalcık, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s.55-57.; Gülçin Çandarlıoğlu, "*İpek Yolu*", Bozkurt'un Ejderha İle Dansı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2018, s.163-170.; Nejat Diyarbakirli, "*İpek Yolu ve Türkler: Sanat, Kültür ve Mimariye Doğu-Batı Yolunda Yaptıkları Katkıları*", Düünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008, s.15.; Nadir Devlet, "*Unesco 'Diyalog Yolu İpek Yolu' Ekspedisyonu İzlenimleri 19 Nisan-18 Haziran 1991 (İnsan Faktörü)*", Düünden Bugüne İpek Yolu : Beklentiler ve Gerçekler, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008, s.34.; Hüseyin Salman, "*658-787 Yılları Arasında İpek Yollarına Hakim Olmak İçin Türk ve Çin Devletlerinin Yaptığı Savaşlar*", Düünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008, s.148.; Özkan İzgi, Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları, TTK, Ankara 2014, s.203.; Gülnisa Aynakulova, "*Hint Ön Asya Kültürel Etkileşiminde İpek Yolu ve Fergana*", VI.Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, C.V, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009, s.2159-2160.

¹³⁴ Tuncer Baykara, "*Eski Türk İktisadi Hayatı Şehir*", Tarih Enstitüsü Dergisi, S.VI, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1975, s.95.

2.8.Türkçe’de Yerleşik Yaşam Tabirini Karşılıyan Terimler

İslamiyet’ten önce Türkler şehir tabirini karşılamak için “balık” kelimesini kullanmıştır. Kaşgarlı Mahmut balık kelimesinin İslamiyet’ten önce Türkler tarafından şehir ve kale manasında kullanıldığını söylemektedir. 11.yüzyıla gelindiğinde balık kelimesinin yerine Karahanlı ve Oğuz Türkleri tarafından “kend” kelimesi kullanılmıştır. Kent sözünün Soğdca olduğu ve Türkçeye bu dilden geçtiği hususunda dilciler görüş birliğine varmıştır.¹³⁵

Şehir ise Farsça bir kelime olup hem bir iskân yeri ve bunun çevresini besleyen yer anlamına gelmektedir. Şehirde oturan Türkler için yatuk tabiri kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmut’a göre “*Oğuzların bir bölümü vardır ki şehirden dışarı çıkmazlar ve savaş yapmazlar. Onun için, bunlara yatuk*” denir. Bu söz tembeller ve bir tarafa atılmışlar manasındadır. Bu bilgilerden savaşçı ve yaylacı Türklerin şehirde oturanlara *yatuk* ve *tembel* dedikleri anlaşılmaktadır. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel Gök-Türk yazıtlarında geçen *yerledim* yani “yerleştim, yer tuttum” sözünün salt “şehre veya köye yerleşmek” manasına gelmeyeceği düşüncesindedir. Ancak çoğu zaman bu manada kullanıldığı da bir gerçektir. Eski Türkçede *yerliye* yani devamlı olarak bir yerde oturanlara, *yerlik* veya *yerlig* de denmektedir.¹³⁶

¹³⁵ Faruk Sümer, Eski Türklerde Şehircilik, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.1-2.; Cengiz Alyılmaz, “Eski Türklerde Konargöçerlik ve Şehircilik”, Yeni Türkiye, C.IX, S.LIII, Ankara 1974, s.1001.; Ahmet Kolbaşı, “XI.Yüzyıla Kadar Türklerde Şehir ve Şehircilikle İlgili Olarak Divan-ü Lügatü Türk’te Geçen Terimler Üzerine Bir Değerlendirme”, Türk Yurdu, CXXV, S.CCXVII, Ankara 2005, s.79-80.; Tuncer Baykara, “Türk Tarihi ve Şehir:Türklerde Yerleşik Hayat”, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı III, Yeni Türkiye Yayınları, S.XLV, Ankara 2002, s.426.; Hatice Şirin User, “Kök-Türk ve Ötüken-Uygur Yazıtlarında ‘İmar Etmek’, ‘Yapı Kurmak’, ‘İnşa Etmek’ Kavramları”, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, C.XIV, S.I, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2008, s.1893.; Cengiz Alyılmaz, “Eski Türk Şehirleri ve Semerkant”, A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.XX, Erzurum 2002, s.303-304-306. İslam Ansiklopedisi, “Şehir Maddesi”, C.XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2010, s.441-446.; Tuncer Baykara, “Gök-Türk Yazıtlarının Türk İskan(Yerleşme) Tarihindeki Yeri”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Türk Dil Kurumu, Ankara 1994, s.26.; Emel Esin, “Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)”, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.133.; Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2007, s.181-182.

¹³⁶ Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, C.I, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.16.; Tuncer Baykara, “Türk Tarihi ve Şehir:Türklerde Yerleşik Hayat”, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı III, Yeni Türkiye Yayınları, S.XLV, Ankara 2002, s.427.; Tuncer Baykara, “Türk Hayatında Yerleşiklik ve Şehir Hayatı”, Töre Dergisi, S.CLIV, Ankara 1984, s.12-13.

2.9.Yerleşik Yaşam ve Yerleşik Yaşama Geçişin Belirtileri Olan Yapılar (Kale, Saray, Ordu, Hatun-Kent vb.)

Bir toplumda şehircilik faaliyetlerini olduğunu nasıl tespit edebiliriz? Şehircilik konusuna geçmeden önce bu sorunun cevaplandırılması konunun anlaşılır olmasını sağlayacaktır.

Bir millette, kavimde yerleşik hayatın olduğunu gösteren unsurlar şu şekilde sıralanabilir: Mabetler, mezar alanları, ekonomik faaliyetler, edebi kültür ve sanat faaliyetleri, kültür ve medeniyet oluşumu, siyasi yapılanma ve teşkilatlanma vs.¹³⁷

Uygurlar dönemine kadar Türklerin (Hun, Gök-Türk) yerleşik yaşama tam anlamıyla geçip geçmedikleri -geçtilerse bile- yerleşik yaşamın gereklerini yerine getirip getirmediği tespit edilmesi zor olan meselelerdir. Uygurlar döneminde yerleşik yaşamın kesin bir şekilde gerçekleştiği gerek yazılı kaynaklardaki mevcut bilgiler gerekse arkeolojik çalışmalar sonucunda belirlenmiştir. Ancak aynı durum Hun ve Gök-Türk dönemi için kesin olarak söylenememekle birlikte Hun ve Gök-Türk dönemine ait bazı şehir kalıntılarının son dönemde yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkarılmasıyla artık dile getirilmeye başlanmıştır. Bölgede yapılan kazı çalışmaları sonucunda elde edilen sonuçlarla tartışmalı olan konular daha da netlik kazanacaktır.

Yerleşikliğin belirleyici ilk unsurlarından birisi kale yapısıdır. Bir yerde kale örneğinin görülmesi o bölgede sürekli olan bir yerleşmeyi göstermektedir. Çünkü kale bir bölgenin ya da toprağın elde tutulmasını ve korunmasını sağlayan unsurdur. Eski Türk hayatında da sürekli iskân için yapılan ilk yapılardan biri kaledir. Kaleye yerleştirilen askerler, gece gündüz, senenin bütün dönemlerinde o bölgenin korunması ile vazifelendirilmiştir. Bu sebeple kale erleri aileleriyle birlikte kalede ikamet etmektedir. Kaledeki askerler sonraki dönemlerde o bölgedeki Türk iskânının ilk örneğini oluşturacaktır. Kaledeki nüfus artışı sebebiyle, kale erlerinin yakınları da kale ve civarında evler yapıp, şehir halkına katılacaklardır.¹³⁸

¹³⁷Rana Ece Karahan, ‘Eski Türklerde Şehircilik’, A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), S.XLVIII, Erzurum 2012, s.428.

¹³⁸ Tuncer Baykara, ‘Türk Hayatında Şehir ve Cumhuriyet Devri Gelişmeleri’, Erdem, C.XI, S.XXXII, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s.387-388.; Tuncer Baykara, ‘Türk Tarihi ve Şehir: Türklerde Yerleşik Hayat’, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı III, Yeni Türkiye Yayınları, S.XLV, Ankara 2002, s.425-429.; Tuncer Baykara, ‘Gök-Türk Yazıtları’nın Türk İskan

Türkler savunma tesisi olan kaleleri İç Asya'da erken dönemden itibaren kullanmıştır. Baykal Gölü'nün güney ve batı taraflarında (Moğolistan Ulan-Ude çevresi) yapılan arkeoloji çalışmalarında Hun döneminden kalma bazı kale harabeleri bulunmuştur. Kurgan-korugan terimi aynı zamanda kale manasında olup bu yapı Gök-Türkler döneminden itibaren görülmektedir. Orhun yazıtlarında geçen Gök-Türk dönemine ait olan Magı/Amgı Kurgan da bir kale örneğidir. Fergana'da Pencikent'te Gök-Türk devri harabelerinin rastlandığı yerlerde yine kale yapıları bulunmuştur. Aşpara, Kayında, Şiştübe, Aksu, Aktepe, Tölek, Sokuluk, Yakalığ kale şehirleri ve daha birçok kervansaray, küçük kasaba Gök-Türkler döneminde kurulmuş ve Karluklar zamanında da önemini korumaya devam etmiştir. Hazarlar döneminde Şarkel savunma amacıyla kurulmuştur. Tuna Bulgarlarına ait Pliska ve Reslav şehirleri de aslında birer kale örneğidir. Bu kale örneğine bakarak Türk hayatındaki yerleşiklik meselesinde, askeri yerleşmelerin de etkili olduğunu söylemek mümkündür.¹³⁹

Türk ordularının seferlerine kadın ve çocuklar katılmazdı. Ancak sefer uzun bir süre devam edecekse kadın ve çocuklar da sefere katılmakta idi. Sefere katılan aile üyeleri düşman ordusundan korunabilmeleri amacıyla korunaklı yerlere (girilmesi güç uzak vadilerin içleri) yerleştirilmiş ve buralar *kuy* adını almıştır. Kuy kelimesinin kökeni Farsçadır. Savaş zamanlarında Hakan yok iken Hatun kendi maiyeti ve karargâhı ile birlikte iskân bölgelerine katılmaktadır. Hakan ordusunun hemen yakınında Hatunun ordusu yerini almaktadır. Hatunun iskânından gelişen böyle yerler Gök-Türkler döneminde "*Hatun-Kent, Hatun-Balık*" adını almıştır. İslam coğrafyacıları Hazar başkenti Etil şehrinde, Hatunun oturduğu kısmı *Hatunbalığ* şeklinde kaydetmiştir. Bu kayıt *hatun şehir* örneğini gösteren ilk işarettir. Uygurlar döneminde Kerulen nehri kaynaklarına yakın bölgede ve Etsin göl civarında yine hatun şehirlerine rastlanmaktadır.¹⁴⁰

(*Yerleşme*) *Tarihindeki Yeri*", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Türk Dil Kurumu, Ankara 1990, s.19-20.

¹³⁹ A Von Gabain, "*KökTürklerin Tarihine Bir Bakış*", Çev: Saadet Ş. Karatay, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.II, S.V, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1944, s.688.; Hatice Şirin User, "*KökTürk ve Ötüken-Uygur Yazıtlarında 'İmar Etmek', 'Yapı Kurmak', 'İnşa Etmek' Kavramları*", Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, C.XIV, S.I, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2008, s.1894.; Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2007, s.176-178.; Abdulkadir İnan, "*Altaylar'da Hun Devri Kültürü*", Kemalizm, C.III, S.CCCLXXI, Ankara 1993, s.24.

¹⁴⁰ Tuncer Baykara, "*Türk Hayatında Yerleşiklik ve Şehir Hayatı*", Töre Dergisi, S.CLIV, Ankara 1984, s.15.; Özkan İzgi, "*İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü*", Milli Kültür, C.I, S.II, Kültür

Eski Türklerde Hatunlar için otağ ve saray yapılmasının dışında Hükümdarlar için de saray yapılmıştır. Saray kelimesi eski Türkçede *Örg* ile ifade edilmiş ve bu kelime hem saray hem de taht için kullanılmıştır. Kağanlar yeni fethettikleri bölgelerde egemenliği kalıcı hale getirebilmek için saray inşasına önem vermiştir. Saraylarda ele geçirilen bölgede yerleşikliği kalıcı hale getiren diğer bir önemli etkidir.¹⁴¹ Şehir hayatının oluşmasında, Bey, Han, Hakan, Hatun orduları büyük önem taşımaktadır. Ordu yiyecek ile ilgili üretim yapmayan hanların karargâhları yani beraberindeki kalabalıktır. Bunların ikamet ettikleri yerler ordu şeklinde adlandırılmaktadır. Böylece gıda üretimi yapmayan ama bunu talep eden yani alan bir kitle bir bölgede kalınca;

1. Bölgede savunma ve güvenlik tedbiri için çevreye sur çekilmekte

2.Han veya Hakan için yığma bir tepe yapılmakta

3.Kalabalığın ihtiyaçlarını karşılamak için bölgeye satıcılar yani tüccarlar gelmekte ve burası kısa zamanda nüfus olarak artıp bir şehir haline dönüşmektedir.¹⁴²

Ordu kelimesinin başlangıcına baktığımız zaman Asya Hun hükümdarı Mou-Tun dönemine (M.Ö.210) kadar inmektedir. Kaşgarlı Mahmut Divan-ü Lügatit Türk adlı eserinde ordu kelimesinin farklı anlamlarından bahsetmektedir. Yerleşik hayat açısından baktığımızda “Hakanın oturduğu şehir” anlamına da gelmektedir. Kaşgar, Balasagun gibi hakanların oturduğu şehirler “Ordu-Kent, Koz-Ordu” olarak geçmektedir. Yine Ordu-Balık bu şehirler arasında yer almaktadır.¹⁴³

ve Turizm Bakanlığı Ankara 1977, s.48.; Tuncer Baykara, “*Türk Şehircilik Tarihinden: Hatun Şehirleri*”, Belleten, C.XLIV, S.CLXXV, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1980, s.497-508.

¹⁴¹ Özkan İzgi, “*İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü*”, Milli Kültür, C.I, S.II, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1977, s.48.

¹⁴² Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2007, s.179-181.

¹⁴³ Ahmet Kolbaşı, “*XI. Yüzyıla Kadar Türklerde Şehir ve Şehircilikle İlgili Olarak Divan-ü Lügatit Türk'te Geçen Terimler Üzerine Bir Değerlendirme*”, Türk Yurdu, CXXV, S.CCXVII, Ankara 2005, s.80.

III. BÖLÜM

3.KONARGÖÇER TÜRK DEVLETLERİNDE ŞEHİRCİLİK

Asya Hun İmparatorluğu hakkında bilgi vermeden önce kurulan ilk Türk devleti olan Saka (İskit) Türklerinden kısaca bahsetmemiz kronojik sıralamaya daha uygun olacaktır. Sakalar arkeolojik buluntulardan tespit edildiğine göre M.Ö.1.bin yıl içerisinde Tuna nehrinden Çin'in batı sınırlarına kadar uzanan sahada yayılmışlar ve devlet kurmuşlardır. Tarihi kaynaklarda M.Ö. VII. yüzyıl başlarında Ön Asya seferleri ile yer almışlardır. Ancak devletin kuruluşu hakkında kesin bilgilere ulaşamamıştır. İran-Hint kaynaklarında Saka, Grek kaynaklarında ise İskit olarak geçmektedir.

Siyasi tarihlerine baktığımızda önemli olan olaylar; Ön Asya seferi, İran hükümdarı Kurus'un Saka seferi, Daryüs'ün batı Saka seferi, İskender'in İran seferi ve Sakaların İran hâkimiyetidir. Sakalar M.Ö. II. yüzyıl ortalarına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Genellikle göçebe olarak hayvancılıkla uğraşmışlar, çadır şekline getirilmiş arabalar içinde yaşamışlardır. Mevsimlik olarak tarımla uğraşan bir kitle de ülke içinde bulunmaktadır. İskitler dönemine ait herhangi bir şehrin ortaya çıkarılmamış olması nedeniyle çalışmamızda Türklerde şehircilik konusunu Asya Hunları ile başlatmaktayız.¹⁴⁴

3. 1. Asya Hun İmparatorluğu Siyasi Tarihi

Türklerin ilk kez tarih sahnesinde görülmesi M.Ö. birinci bin yılında, Çin yıllıklarında Hsiung-nu adı ile geçen ve kuzeybatı Çin'de ilk siyasi teşekkülü oluşturan Hunlar ile olmuştur. Hunların adı Çin kaynaklarında farklı şekillerde geçse de (Yen-yün, Hsien-yün) M.Ö.318 yılında Çin ve Hunlar arasında yapılan bir anlaşmada Hsiung-nu olarak geçmiş ve bu şekilde tanınmışlardır. Bu ismin Hun kelimesinin tam karşılığı olduğu M.S.311'de Soğdça bir metinden tespit edilmiştir.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Gülçin Çandarlıoğlu, İslamiyetten önce Türk Tarihi ve Kültürü, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2013, s.16-17.; Ekrem Memiş, Eskiçağda Türkler, Çizgi Yayınları, Konya 2009, s.75-82.; Rene Grousset, Stepler İmparatorluğu, Çev. Halil İncelik, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s.18-27.; Akdes Nimet Kurat, IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1972, s.7.

¹⁴⁵ Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2007, s.16.; Tülay Çakmak, "Çin'in Han Hanedanlığı'nın Hsiung-Nulara (Hun) Yönelik Sınır Stratejisi", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.XXII, Erzurum 2003, s.209.

Hunlar Mançurya'dan Kazakistan'a ve Baykal'dan büyük Çin Seddi'ne kadar uzanan bölge içinde kurdukları devlet ve oluşturdukları siyasi kurumlar ile Gök-Türk ve Moğol İmparatorlukları başta olmak üzere kurulan diğer bozkır devletlerine de örnek teşkil etmişlerdir. Hunların kurulduğu bölge genel olarak Orhun-Selenge ırmakları ve Ötüken havalisi, Ongin Irmağı üzerindeki Karakurum ile Ordos bölgesi civarındır. Başkent Ötüken'dir.¹⁴⁶

Adı bilinen ilk Hun hükümdarı (Şanyü) Tou-man'dır. M.Ö. 221 yılında Hun tahtında olan Tou-man 209 yılında ölümüne kadar devleti idare etmiştir. Bu dönemde Çinliler Hunları mağlup ederek kuzey-batı Çin'den çıkarmışlardır. Hunlar bundan sonra Ötüken ve Moğolistan havzasında nüfus olarak güçlenmiş ve büyük imparatorluğun temelleri atılmaya başlanmıştır. M.Ö. 209 yılında ise Hunlar için önemli bir hükümdar olan Mou-tun Hun tahtına çıkmayı başarmıştır. Her ne kadar tahta çıkmak için babasını öldürmek mecburiyetinde kalsa da bunda başarılı olmuş ve üvey annesinin entrikalarına boyun eğmeyerek Hun Şanyüsü olmayı başarmıştır. Mou-tun'un ilk işi doğuda kendisini tehdit eden ve sürekli toprak talebinde bulunan Tung-hu kavmini mağlup etmek olmuştur. Güneydeki Yüeh-chih'leri de yenerek devlet üzerinde otoritesini iyice arttırmıştır. Kuzey-batı Çin'deki toprakları ele geçirerek devleti ekonomik yönden de güçlendirmiştir. M.Ö.201 yılında Çin İmparatoru Kao-tsu'yu kuşatarak gücünü komşu devlete bir kez daha göstermiştir. Bu dönemde sınırlar Kore'den, Aral Gölü'ne, Baykal Gölü'nden Çin Seddi'ne ve Tibet'e kadar ulaşmıştır. Devlete bağlı olan kavimler Moğollar, Tibetliler, Tunguzlar ve Çinlilerdir. Çin'i tamamen ele geçirecek güce sahipken kalabalık Çin nüfusu içinde yok olmamak için sadece vergiye bağlayarak otoritesini kurmuştur.¹⁴⁷

¹⁴⁶ Mehmet Tezcan, “Çinlilerin Hunları Yıkma İçin Uyguladıkları Temel Stratejiler I-İ Chih-İ / I-İ-Fa-i ve ‘Beş Tuzak’”, Türkler Ansiklopedisi, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.729.; Oktay Aslanapa, Türk Sanatı I, Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1972, s.1.; Nicola Di Cosmo, “Hun İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişi”, Türkler Ansiklopedisi, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 709,712-715.; Yaşar Çoruhlu, “Hun Sanatı”, Türkler Ansiklopedisi, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.54.; Ahmet Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.51.; Tilla Deniz Baykuzu, Asya Hun İmparatorluğu, Kömen Yayınları, Konya 2012, s.1, 11.; Osman Turan, Kunlar ve Eski Türkler, Hitabevi Yayınları, Ankara 2014, s.46.

¹⁴⁷ Gülçin Çandarlıoğlu, “İslamiyetten Önce Doğu Türkistan”, Doğu Türkistan'ın Sesi, C.III, S.X, İstanbul 1986, s.12-13.; İbrahim Kafesoğlu, “Asya Türk Devletleri”, Türk Dünyası El Kitabı, C.I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, s.111-113.; Faris Çerçi, “Hunlar'da Sosyal, Siyasi Hayat ve Devlet- Halk İlişkileri”, Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi, C.V, S.I, Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Erzincan 2003, s.69-74.; Bahaeedin Ögel, “Mete ve Büyük Hun İmparatorluğu”, Milli Kültür Dergisi, C.I, S.VI, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1977, s.38-39.; Ayşe Onat, “Hunların Doğuda Siyasi Üstünlük Dönemi (M.S.25-46)”, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya

M.Ö. 174 yılında ölümünden sonra yerine oğlu Chi-yü (Lao-shang) (M.Ö.174-160) tahta geçmiş devletin gücünü korumaya devam etmiştir. Chi-yü'nün ölümünden sonra ise oğlu Chün-ch'en'in (M.Ö.160-126) saltanatının ilk 20 yılında üstünlük devam etse de onun ve devlet adamlarının başarısız siyaseti yüzünden ülkede huzursuzluk baş göstermiştir. Çinlilerin entrikaları da bu duruma eklenince yapılan savaşlarda yenilgiler artmış ve devlet zayıflamaya başlamıştır. Çinliler kurnaz politikaları sayesinde Batı Türkistan'ın diğer halkları olan Yüeh-chihler, Wu-sunlar ile temas kurmuş ve Hunlara karşı ittifak kurmuştur. Hunlar M.Ö.56 yılına kadar bağımsız kalmayı başarabilmiştir. Dışarıda Çin ile savaşırken ülke içinde ise Wu-huan'lar, Hsien-pi'ler, Ting-ling'ler, Wu-sunlarla mücadele etmişlerdir.¹⁴⁸

M.Ö.56 yılında Hun tahtına çıkan Ho-han-ye ülkenin kurtuluşunun Çin'in egemenliği altına girmek olduğunu devlet meclisinde dile getirmiş ancak bu durum büyük tepkilere yol açmıştır. Bağımsızlığı savunan kesim davayı kaybedince hükümdarın kardeşi Chih-ch'i önderliğinde Batı Türkistan'a göç etmişlerdir. Burada bir süre devlet kurarak bağımsız kalsalar da bir süre sonra Çin baskılarına dayanamamışlar ve zamanla yok olmuşlardır. Doğuda Ho-han-ye tarafında kalan Hunlar Çin'in üstünlüğünü kabul ederek varlıklarını sürdürmüştür. M.Ö.8 yılında Hun tahtına geçen Wu-chu-liou döneminde Kuzey Çin'i sarsan önemli akınlar yapılmış ve Çin'e olan siyasi bağımlılık sona erdirilmiştir. M.S. 46 yılında Hun ülkesinde çıkan kıtlık bu güçlü dönemi sona erdirmiş ve devlet yeniden zayıflamaya otoritesini kaybetmeye başlamıştır. Bu durumda hükümdarlar Çin ile anlaşmak zorunda kalmış Çin ise bu durumu kullanarak Wu-sun'larla ittifak kurmuş ve Hun ülkesi iyice karmaşaya sürüklenmiştir.¹⁴⁹

Fakültesi Dergisi, C.XXXI, S.I-II, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1987, s.383-386.; Ahmet Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.55-58.; Rene Grousset, Stepler İmparatorluğu, Çev:Halil İnalçık, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s.41-42.; ; Tilla Deniz Baykuzu, Asya Hun İmparatorluğu, Kömen Yayınları, Konya 2012, s.39-45. ; Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1970, s.38.

¹⁴⁸ Bahaeddin Ögel, *"Büyük Hun İmparatorluğu ve Daha Önceki Devletler"*, Tarihte Türk Devletleri I, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, s.7-21.; Nejat Diyarbakirli, *"Eski Türklerde Kültür ve Sanat"*, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.834-837.; Bahaeddin Ögel, *"Mete'nin Oğlu Gökhan"*, Milli Kültür Dergisi, C.I, S.IX, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1977, s.31-33.; İbrahim Kafesoğlu, *"İslam Öncesi Türk Devletleri"*, İslam Ansiklopedisi, C.III, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s.516.

¹⁴⁹ Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2007, s.17-21.; Richard Rafe De Crespigny, *"Hun Konfederasyonu'nun Bölünmesi ve Yıkılması"*, Çeviren:Bülent Keneş, Türkler Ansiklopedisi, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.751-756.; Konuralp Ercilasun, *"Hunların Birinci Bölünüş Devresi Üzerine Bir İnceleme"*, Gazi Türkiyat

M.S.48 yılında kuzey ve güney olmak üzere Hunlar ikiye bölünmüştür. Çin'e bağlanmayı kabul etmeyen Kuzey Hunları bağımsız olarak varlığını M.S. 93 yılına kadar devam ettirmiştir. Bu dönemde Çin'e akınlar düzenlenmiş ve bozuk olan ülke ekonomisi düzeltilmeye çalışılmıştır. Ancak Çin Kuzey Hunlarına karşı yine Ting-ling'leri, Hsien-pi'leri kullanarak onları ayaklandırmış ve ülke içinde yeniden karışıklık çıkmıştır. Zor duruma düşen Kuzey Hunlarının hükümdarı savaş meydanında ölünce Hunlar Çin'e bağlanmayı kabul etmiş ve devlet M.S.93 yılında tamamen yıkılmıştır. Güney Hun devleti ise M.S.48'de Çin'e bağlanmış ve bazı dönemler Çin'e karşı akınlar düzenleseler de genel olarak başarılı olamamışlardır. M.S.303 yılına kadar Çin'in egemenliği altında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Güçlü olan bazı Hun boyları ise Kuzey Han, İlk Chao, Son Chao, Kuzey Liang, Hsia gibi Hun devletlerini kurarak M.S.439 yılına kadar Çin topraklarında yaşamaya devam etmiştir.^{150*}

3.2. Şehirler

Hunlar döneminde yerleşik yaşam konusunda kaynaklarda sınırlı bilgiler mevcuttur. Çin kaynakları yerleşiklik konusunda az da olsa bilgi verirken bölgede son yıllarda yapılan arkeolojik çalışmalarda yeni şehirlerin ortaya çıkarılmasıyla mevcuttaki bilgiler daha da netlik kazanmıştır. İleride yapılacak olan kazı çalışmalarıyla da bu döneme ait mevcuttaki bilgiler değişecektir. Çin kaynaklarında Ssu-ma ch'ien tarafından verilen bilgilerde Asya Hunlarının yazlık ve kışlık olmak üzere iki tane başkentleri olduğu kaydedilmiştir. Yazlık başkent Lung-ch'eng, kışlık başkent ise T'ai-ling'dir. Ssu-ma ch'ien *Tarihi Hatıralar* adlı eserinde;¹⁵¹

Dergisi, Güz Dönemi, Gazi Üniversitesi Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ankara 2014-2015, Tilla Deniz Baykuzu, Asya Hun İmparatorluğu, Kömen Yayınları, Konya 2012, s.59-64.

¹⁵⁰ Erdem Yücel, İslam Öncesi Türk Sanatı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s.27-29.; Bahaeddin Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.95.; Tilla Deniz Baykuzu, Asya Hun İmparatorluğu, Kömen Yayınları, Konya 2012, s.61-64.

* Hun Siyasi Tarihi hakkında detayı bilgi için bakınız: Tilla Deniz Baykuzu, Asya Hun İmparatorluğu, Kömen Yayınları, Konya 2012.; Bahaeddin Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, C.I-II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.; Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010.; Hüseyin Namık Orkun, Hunlar, Buraneddin Basımevi, İstanbul 1938.

¹⁵¹ Ekrem Kalan, "İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış", Türkbilig, S.XXIV, Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Ankara 2012, s.4.

“Hunlar beşinci ayda Lung-ch’eng’de toplanarak, atalarının, yerin, göğün, yaşayanların ruhlarıyla semavi ruhlara kurban verirler. Sonbaharda atları iyice semirdiğinde ise Tai-ling’de toplanarak (toyda) hayvanlarını bilhassa atlarını kontrol eder ve sayarlar.” şeklinde Hunlardan bahsetmektedir.¹⁵²

Hunlar dönemine ait ilk yerleşim Hun-Çin askeri, siyasi sınır bölgesi olan Kansu vadisindeki Ku-tsang (Ejder Kenti) şehridir. Şehrin doğu-batı genişliği kuzey-güney genişliğinden daha kısadır. Bundan dolayı “yatan ejderin şehri” adını almıştır.¹⁵³ L.R. Kızlasov ise Lung-ch’eng’in Hun ülkesinin güney kısmında yer alan Ordos’ta olduğunu ve devletin siyasi merkezi olduğunu, Tai-ling şehrinin ise daha çok ekonomik merkez olduğunu ifade etmiştir. Devletin tahıl ambarları ve diğer değerli eşyalarının bulunduğu Cao-sin ch’eng ile Orhun Vadisi’nde Hun Devleti’nin kuzey başkenti olan Pei-ting gibi şehir isimleri de yine kaynaklarda geçmektedir. Yapılan arkeolojik çalışmalarda tespit edilen Hun şehirlerinin sayısı artmaktadır. Bu şehirleri bölge olarak ayırdığımızda üç kısımda incelemek mümkündür. Kuzey Çin’deki Hun şehirleri, günümüz Moğolistan topraklarındaki şehirler ve Sibirya-Baykal Gölü çevresindeki Hun kentleridir. Yapılan evlerde inşaat malzemesi olarak bölgede bulunan malzemeye bağlı değişimle birlikte- ağaç, taş, tuğla, kiremit vb. kullanılmıştır. Moğolistan’daki Hun kentleri erken dönemde terk edilmiş olması ve günümüze kadar önemini koruyamamasından dolayı bu döneme ilişkin bilgiler sınırlıdır. Ancak kent kalıntıları üzerinde yapılan çalışmalarda, yapılan binaların tarzları, süslemeleri, kullanılan malzeme gibi konularda bilgi sahibi olabilmek mümkündür. Günümüze kadar yapılan çalışmalarda Moğolistan ve Baykal Gölü’nün güneyinde Hun dönemine ait olan 20 i aşkın şehir kalıntısı bulunmuştur. 1950’li yıllarda Moğol arkeolog H.Perlee, Bayanbulag şehir kalıntısını incelemiş ve şehrin planıyla ilgili bir çalışma yapmıştır. Surların güney kısmındaki şehir kalıntıları arasında Hun dönemine ait olan ve üzerinde motifler bulunan keramik parçaları, demir-tunç ok ucu gibi malzemeler bulunmuştur. Buna istinaden de şehrin Hunlar dönemine ait olduğu ileri sürülmüştür.¹⁵⁴

¹⁵² Ekrem Kalan, “İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış”, Türkbilig, S.XXIV, Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Ankara 2012, s.4.

¹⁵³ Wolfram Eberhard, Çin’in Şimal Komşuları, Çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996, s.77.

¹⁵⁴ Ekrem Kalan, “İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış”, Türkbilig, S.XXIV, Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Ankara 2012, s.4-6.; Yaşar Çoruhlu, “Hun Sanatı”, Türkler

Moğolistan'daki Töv ili Bornuur ilçesinde *Boroo kenti*, Mōngōnmort ilçesinde *Hüren dov kenti*, *Tereļjin Dōrvōļjin ve Burhiin Dōrvōļjin kentleri*, Erdene ilçesinde *Öndör dov kenti*, Bayanjargalan ilçesinde *Gua dov kenti*, Dornod ili Tsagaan-Ovoo ilçesinde *Baruun Dōrōōgiin Herem kenti*, *Bars Hot II kenti*, Hentii ili Jargalthaan ilçesinde *Tsenheriin Goliin Herem kenti*, Bulgan ili Bureghangay ilçesinde *Şuvuutain Goliin Herem kenti* ile Ömnōgovi ili Nomgon ilçesinde *Bayanbulagiin Tur kenti* gibi Hunlar dönemine ait şehir kalıntıları yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Bu yerleşmeler kuzey ve güney kısımlarında kapıları olan ve yüksek olmayan duvarlara sahiptir. Kentlerin orta bölümünde kiremit örtülü bir saray mimarisi bulunmaktadır.¹⁵⁵

3.2.1. İvolga Şehri

Trans-Baykal bölgesinde Selenge ve İvolga nehirleri'nin birleştiği yerin aşağı kısmında ortaya çıkarılan "*İvolga Şehri*" Hunlar dönemine ait önemli şehirler arasında yer almaktadır. 1930'lı yıllarda Buryat Özerk Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan İvolga kentinde yapılan arkeolojik kazılarda Hun şehirciliğine dair çalışmaların ilki gerçekleştirilmiştir. Kent hakkındaki ilk yazılı bilgiler 1927 yılında V.P.Dunenko ve A.F.Kobilkin ile birlikte çalışma yapan V.V.Popov'a aittir. Kent kalıntıları üzerinde araştırma yapan bilim adamları 3 yer altı barınağını incelemiş ve ulaşılan bilgileri bilim dünyasına aktarmıştır. Yine 1949-1950 yılları arasında Buryat-Moğol arkeoloji heyeti tarafından İvolga'da 18 açma gerçekleştirilmiştir. Demir döküm atölyeleri ve 22 konut ile toprak üstündeki büyük bir bina ortaya çıkarılmıştır. İvolga şehrinde yapılan incelemede şehir kare şeklindeki güçlü duvarlarla çevrilmiş olup, surların boyutları 340x340 metredir. Surlar dört ana yöne göre konumlandırılmıştır. Genel alan yaklaşık olarak 11,5 hektar büyüklüğündedir. Kare şeklindeki kalenin sur kısımları, 4 sıradan oluşan toprak setler ve hendekler ile güçlendirilmiştir. Hendeklerin derinliği 1,13-2,1 metre arasında, genişliği ise 3,5-5,5 metre arasındadır.¹⁵⁶

Ansiklopedisi, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.65.; Yaşar Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatı, Kabalı Yayınları, İstanbul 2011, s.116.

¹⁵⁵ Ekrem Kalan, "*İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış*", Türkbilig, S.XXIV, Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Ankara 2012, s.4-6.; Yaşar Çoruhlu, "*Hun Sanatı*", Türkler Ansiklopedisi, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.65.; Yaşar Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatı, Kabalı Yayınları, İstanbul 2011, s.116.

¹⁵⁶ Ekrem Kalan, "*İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış*", Türkbilig, S.XXIV, Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Ankara 2012, s.6-12.

Duvarlar için kullanılan malzeme ahşap kalıp içine dökülen kil karışımı ve nehir çakılları ile nehir kumunun karışımından elde edilmiştir. İvolga Şehri Hunlar tarafından ele geçirilen bölgede inşa edilen, güçlü surlarla çevrilmiş tipik bir şehir örneğidir. Şehrin oluşturulan planına baktığımızda mahalleleri ve 2 veya 3 konuttan oluşan evleri görmek mümkündür. Evler malikâne tarzında olup etrafında mahzen, sundurma*, keramik ve metal atölyeler, tahıl ambarı ve kuyular gibi kalıntılar bulunmaktadır. Evlerin döşemeleri altında sıcak hava ve duman için ısıtma yolları vardır. Şehir merkezindeki bir tepede bulunan demir ocağı maden işçiliğini göstermesi bakımından önemlidir. Şehrin 440 m kuzeydoğusunda bulunan mezarlıkta 244 kişiye ait kemiklerin bulunduğu 216 mezar açılmıştır. 195 yetişkin, 49 bebek ve çocuk olarak kişi sayısı belirlenmiştir. İvolga şehrinde yapılan kazı çalışmaları 2008 yılından itibaren Rusya İlimle Akademisi'ne bağlı Mongoloji, Budisstoloji ve Tibetoloji Enstitüsü adına Baykal Arkeoloji ekibi tarafından yürütülmektedir.¹⁵⁷

Hunlar dönemine ait şehir kalıntılarında Dureny I-II yerleşmesinde de rastlanmaktadır. Bölgede Prof.Dr. A. Davydova tarafından kazı çalışmaları yürütülmüş olup bu bölgenin de İvolga tipinde bir yerleşme yeri olduğu tespit edilmiştir. Şehrin on iki bin metrekaresi kazılmıştır. Buluntulardan bölgede yaşayan insanların çiftçi, çoban ve zanaatkâr olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dureny II yerleşmesinde de S. Miniaev tarafından arkeolojik kazı çalışması yapılmıştır. Burası da 11 tabakadan oluşmaktadır. 5.ve 7. kültür tabakaları Hunlar dönemine aittir.¹⁵⁸

* Yağmuru ve güneşi engellemek için kapı üstüne ya da duvar önüne yapılan saçak, tek eğimli dam.
¹⁵⁷ Ekrem Kalan, "İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış", Türkbilgi, S.XXIV, Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Ankara 2012, s.6-12.; Tuncer Baykara, "Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir", İ.Ü Tarih Enstitüsü Dergisi, S.VI, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1975, s.82.; Rana Ece Karahan, "Eski Türklerde Şehircilik", A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), S.XLVIII, Erzurum 2012, s.433.; Oktay Aslanapa, Türk Sanatı El Kitabı, İnkılap Yayınları, Ankara 1993, s.16.; Yaşar Çoruhlu, "Hun Sanatı", Türkler Ansiklopedisi, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.65.; Emel Esin, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.130-131.

¹⁵⁸ Yaşar Çoruhlu, "Hun Sanatı", Türkler Ansiklopedisi, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.65.; Yaşar Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatı, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2011, s.116-117.

3.2.2. T'ung wan Ch'eng

Asya Hun Devleti'nin siyasi tarihine baktığımızda Çin'in kuzey bölgesine kadar inen Hunların M.S. III. yy sonlarında Çin topraklarına 5 boyu yerleştirmiş olduğu görülmektedir. Çin ülkesine yerleşen bu Türk boyları zamanla Çin'deki yönetim zafiyetinden yararlanarak bağımsızlıklarını ilan etmiş ve Çin topraklarında çeşitli Türk devletlerini kurmuştur. İlk Chao veya Han Devleti (304-329) kurulan ilk devlettir. Daha sonra sırasıyla Sonraki Chao (319-352), Büyük Hsia (407-432) ve Kuzey Liang (397-439) devletleri kurulmuştur. Sarı Irmak'ın iç havzası ve doğusunda yer alan bu devletler Çin ülkesinde hâkimiyeti ele geçirmiş ve tamamı olmasa bile en azından yönetici kesimi yarı yerleşik bir hayat tarzına geçmiştir. Zira Çin yerleşik bir medeniyettir. Bu dönemde mimari gelişmeye önem verilmiş ve birçok saray, köşk, kule, yazıt gibi çeşitli yapılar inşa edilmiştir. Bu dönemde ise konumuz açısından önemli olan bir şehir inşa edilmiş ve bu şehrin kalıntıları günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Büyük Hsia Devleti'nin kurucusu olan Ho-lien Po-po (381-425) tarafından yaptırılan bu şehir aynı zamanda başkent olan *T'ung-wan Ch'eng* şehridir. “*On Binleri Birleştiren Şehir*” anlamına gelmektedir.

Ho-lien Po-po M.S.407'de bağımsızlığını ilan ederek Büyük Hsia Devleti'nin kurduktan sonra ülkede hemen imar faaliyetlerine başlamıştır. Şehir sırtını dağa yaslamış, önü ve sağ tarafı ise nehirlerle bakmaktadır. Kuzeyinde Shuo-fang Nehri, güneyinde ise Hei Nehri bulunmaktadır. Stratejik mevki olarak Çin'in başkentleri olan Luo-yang ve Hsien-yang'dan daha güçlü bir durumdadır. Zira savunması kolay ve surları oldukça geniştir. İmparator şehrin içine oldukça yüksek duvarları olan görkemli bir saray inşa ettirmiştir. Etrafı ise çiçek bahçeleriyle süslenmiştir. Şehrin harabesi Çin Halk Cumhuriyeti'nin Shaan-hsi Eyaleti'nin kuzeyinde, İç Moğolistan Özerk Bölgesi'ne sınır olan, Yu-lin şehri Chin-pien Kasabası'nın 58 km. kuzeyinde Pai Cheng-tzu adlı köyün yakınında bulunmaktadır. Bölgede farklı dönemlerde yapılan kazılarda şehrin doğu, batı ve kuzey olmak üzere 3 kısımdan oluştuğu tespit edilmiştir. İç şehir doğu ve batı olmak üzere 2 kısımdan oluşmaktadır. Bu bölüm (doğu ve batı kısmı) dikdörtgen yapıda olup bir duvarla birbirinden ayrılmaktadır.¹⁵⁹

¹⁵⁹ Tilla Deniz Baykuzu, “*Bir Hun Başkenti: T'ung-Wan Ch'eng*”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.VI, S.III, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2009, s.110-117.; Tilla Deniz Baykuzu, Asya Hun İmparatorluğu, Kömen Yayınları, Konya 2012, s.189-190.

Doğu şehrinin toplam genişliği 2566 m. batı şehrinin ise 2470 m.dir. Batı şehrinin dört tarafında birer kapı, doğu şehrinin ise her bir tarafında iki kapısı vardır ve toplam kapı sayısı altıdır. Doğu şehrinin batı duvarının tam ortasında Shao Wei kapısı yer almaktadır. Yüksekten çekilen fotoğraflarda şehrin doğu duvarında yarım dairesel bir kapı olduğunu göstermektedir. Çin mimarisinde şehirlerin kapısı batıya bakmakta iken bu şehrin ana kapısı doğu yönündedir. Bu durum şehrin bir Türk şehri olduğunu ispat etme açısından önemlidir. Çünkü Türklerde doğu yönü kutsal sayılmakta hükümdarların otağlarının kapısı bile doğuya açılmaktadır. Batı şehrinde Han Sarayı bulunurken bürokratların yaşadığı saray ise doğu şehrinde bulunmaktadır. Halk ise dış şehirde yaşamaktadır.¹⁶⁰

Şehrin diğer önemli özelliği dışa doğru çıkık kale burçlarıdır. Burçların dışarıya çıkık olması ve burçlardan üç yöne ok atılabilmesi şehir surlarını daha kolay savunabilmeyi de mümkün hale getirmiştir. Burçlar arasında kurulacak çapraz ateş ağıyla da savunma daha kolay hale gelecektir. Çin sarayları ve kulelerinde az rastlanan bu durum şehrin savunmasına büyük katkı sağlamıştır.¹⁶¹ Şehrin inşasında kuvars çakılı, Çin kili yani kaolin ve kireç taşından oluşan üç maddenin karışımından oluşan bir malzeme kullanılmıştır. Bu karışım esnasında kirece su dökülürken buhar çıktığı için “pişmiş toprak” olarak adlandırılmış ve bu durum duvarların son derece sağlam olmasını sağlamıştır. Şehrin günümüzdeki harabesine bölge halkı tarafından “Beyaz Şehir” denilmektedir. 1993 yılında bölgede yapılan kazılarda bir grup kurgan bulunmuş ve yapılan incelemede kurganların Hunların Büyük Hsia Devleti’ne ait olduğu belirlenmiştir. Kurganların bulunduğu mevki T’ung-wan Ch’eng şehrinin 16 km. doğusundadır. 53 karakterden oluşan Çince yazılı bir mezar yazıtı kurganlar içinden çıkarılmıştır. Mezar Büyük Hsia Devleti’nde askeri vali olarak görev yapan bir devlet adamına aittir. Bu yazıtı dayanarak şehir kalıntısının Hunlara ait olduğu daha da netlik kazanmaktadır.¹⁶²

¹⁶⁰ Tilla Deniz Baykuzu, “Bir Hun Başkenti: T’ung-Wan Ch’eng”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.VI, S.III, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2009, s.110-117.; Tilla Deniz Baykuzu, Asya Hun İmparatorluğu, Kömen Yayınları, Konya 2012, s.189-190ç

¹⁶¹ Tilla Deniz Baykuzu, “Geç Dönem (IV.-V.YY) Asya Hun Devletleri Sikkeleri”, Tarih Dergisi, S.XLV, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2008, s.22.

¹⁶² Tilla Deniz Baykuzu, “Bir Hun Başkenti: T’ung-Wan Ch’eng”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.VI, S.III, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2009, s.117-119.

Prof. Dr. Tilla Deniz Baykuzu'ya göre Hun İmparatoru Ho-lien Po-po döneminde T'ung-wan Ch'eng Şehri dışında inşa ettirilen birçok şehir vardır. Bu şehirlerle ilgili mevcuttaki makale dışında farklı kaynaklarda bilgi bulunamasa da isim olarak şehirlerden kısaca bahsedelim;

Kuo-ch'eng Şehri; Şehrin adı meyve bahçelerinin çok olmasından dolayı "Meyve Şehri" anlamına gelmektedir. Stratejik mevki olarak doğu-batı kuzey-güney yollarının kavşak noktasında yer aldığı için önemli bir konumdadır. Kuzeydeki konar-göçer halk ile güneydeki yerleşik halkın birleştiği bir yerde yer almaktadır. Şehrin kalıntıları günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti Ning-hsia Eyaleti, Wu-ch'ung Kasabası'nın batısındadır.

San-chiao Şehri; Ho-lien Po-po 411 yılında 30.000 kişilik ordusuyla bu bölgeye gelmiş ve Çin ordusuyla yaptığı savaşta galip gelmiştir. Daha sonra bu bölgede bir şehir kurduştur. Şehrin adı Lung-yen (Ejder Gözü) olup günümüzde Shaan-hsi Eyaleti, Chin-pien Kasabası doğusunda yer almaktadır.

T'ai-hou Şehri ; "İmparatoriçe Şehri" anlamına gelmektedir. İmparator Ho-lien Po-po burada bir şehir yaptırarak hatununu burada bırakmış ve ordusuyla Çin başkenti Ch'ang-an'a girmiştir. Prof.Dr. Tilla Deniz Baykuzu'ya göre bu şehir Türk kültür tarihinde önemli bir yeri olan "Hatun Şehirleri"nden birisi olmalıdır. Zira yapılan araştırmalarda VIII. yüzyıl sonrasına ait "Hatun-kale", "Hatun-hot", "Hatun-Balık" gibi isimler taşıyan *Hatun Şehirleri* tespit edilmiştir. Bu şehirde Hatun Şehir geleneğinin Hunlar dönemindeki örneği niteliğinde olmalıdır.

Wu-erh Ch'eng Şehri; Hun İmparatoru Ho-lien Po-po 418 yılında Doğu Chin Devleti'nin başkenti Ch'ang-an'ı ele geçirmiş ve bölgedeki halk için Wu-erh şehrini inşa ettirmiştir. Şehir bugün Shaan-hsi Eyaleti Sui-te Kasabası'nın kuzeybatısındadır.

Yin-han Şehri; Ho-lien-Po-po Tabgaçlar tarafından gönderilen bir grup halk için bu şehri yaptırmıştır. Günümüzde Ning-hsia Eyaleti Yin-ch'uan şehri bölgesinde yer almaktadır.¹⁶³

¹⁶³ Tilla Deniz Baykuzu, "Bir Hun Başkenti: T'ung-Wan Ch'eng", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.VI, S.III, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2009, s.119-120.

Ch'i-wu Şehri; Şehrin diğeri adı “Pai-ch’eng” yani “Ak Şehir” dir. Hun İmparatoru sağlığında bu şehri çok sevdiğini belirttiği için ölümünden sonra oğlu tarafından şehirde onun adına bir tapınak inşa ettirilmiştir. Bugün ise Çin Halk Cumhuriyeti Shaan-hsi Chin-pien Kasabası T’ung-wan Ch’eng şehrinin 30 km. kuzeyinde bulunmaktadır.

Hei-ch’eng Şehri; Hsia Devleti’nin bu şehri K’u-li Nehri’nin doğu koluyla birleştiği bölgede yer almakta olup “Kara Şehir” anlamına gelmektedir. Günümüzde Yan-an Şehri’nin güneyindeki Lin Köyü’nde yer alır.

Kan-ch’uan Ch’eng; Kaynaklara göre şehrin içinde bulunan tatlı su kuyularından dolayı şehre “*Tatlı Pınar*” anlamında bu ad verilmiştir. Bugün Shaan-hsi Eyaleti Wei-nan Şehri’nin kuzey yakasındaki Aşağı Kui Köyü’nün güneydoğusundadır.

Ho-lian Şehri; Şehrin surları kalın olmayıp burçları çok sık ve yüksektir. Sung Hanedanlığı (420-479) kaynakları şehirden övgüyle söz etmektedir. Günümüzdeki harabesi Shaan-hsi Eyaleti Yan-an Kasabası’nın kuzeydoğusundaki Feng-lin Köyü’nde bulunmaktadır.¹⁶⁴

Asya Hun Devleti döneminde kurulan ve günümüze kadar ulaşan şehirler mevcutta yapılan araştırmalara göre bu şekildedir. Prof.Dr. Faruk Sümer hocamızın Eski Türklerde Şehircilik adlı çalışmasında Hunlar dönemindeki şehirler hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak günümüze değin yapılan çalışmalar sonucunda Prof. Dr. Tilla Deniz Baykuzu ve Doç.Dr. Ekrem Kalan’ın makalelerinde bahsettiği T’ung-Wan Ch’eng ve İvolga şehirlerine ulaşılmış ve Hunlar dönemi şehirciliği hakkında yeni bilgiler ortaya çıkmıştır.

Asya Hun Devleti döneminde kurulan şehirler hakkında mevcuttaki araştırmalara dayanarak bilgi verdikten sonra Gök-Türkler döneminde Türk şehirciliği konusunda bilgi vererek çalışmamıza devam edeceğiz.

¹⁶⁴ Tilla Deniz Baykuzu, “*Bir Hun Başkenti: T’ung-Wan Ch’eng*”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.VI, S.III, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 2009, s.121-122.

3.3. Gök-Türk İmparatorluğu Siyasi Tarihi

Tarihte Türk adını resmi devlet adı olarak ilk defa kullanan Gök-Türkler, bağımsızlıklarını ilan etmeden önce Moğol asıllı bir kavim olan Juan-Juanlara bağlı olarak onların demir işlerinde çalışan ve Altay Dağları'nın güney eteklerinde yaşayan bir kavim idi. Menşeleri konusunda farklı görüşler olsa da Hunların kuzey koluna mensup başbuğ Aşına ailesinden gelmektedirler.¹⁶⁵

542 yılına gelindiğinde Gök-Türkler Kuzey Çin'e akın yapabilecek kadar güçlenmiş ve Çin'deki Batı Wei Devleti ile 545 yılında ilk resmi ilişkiyi kurmuştur. Töles boylarını kendilerine bağlayarak hem askeri açıdan hem de nüfus açısından güçlenmişlerdir. Bumin kağan bu gücüne dayanarak bağlı olduğu Juan Juan reisinin kızıyla evlenmek istemiş ancak bu isteği reddedilince Juan Juanları ani bir baskınla bertaraf etmiştir. Tarihler 552 yılını gösterdiğinde Bumin Kağan önderliğinde Gök-Türkler bağımsızlığını ilan etmiştir.¹⁶⁶ İl Kağan ünvanını alan Bumin, devletin kuruluşundan kısa bir süre sonra ölmüş yerine oğlu Kara, tahta geçmiştir. Ancak onun hakanlığı da uzun sürmemiş 553 yılında vefat edince bu defa yerine kardeşi Mukan devletin idaresini ele almıştır. Yaklaşık 20 yıl devletin başında kalan Mukan Kağan döneminde Gök-Türkler her anlamda en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. Sınırlar doğuda Kore'den, batıda Karadeniz'e kadar genişlemiştir. Bütün Türk ve Töles boyları, kuzeydeki Kırgızlar ve yabancı kavimler Gök-Türlere tabii hale gelmiştir.

557 yılında Sasanilerle işbirliği yaparak Akhun (Eftalit) devletine son vermişler ve İpek yolu hâkimiyetini ele geçirmişlerdir. Devletin batı kanadında ise Bumin Kağan'ın kardeşi olan İstemi Yabgu bulunmaktadır. Kuzey Çin'de bulunan iki Çin devleti (Chou ve Ch'i'ler) üzerinde de baskı kurulmuş ve bu devletlerden

¹⁶⁵ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.123.; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.92-93.; Türk Dünyası Kültür Atlası *İslam Öncesi Dönem*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2007, s.35.; Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, Çev. Halil İnalçık, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s.95-97.; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı El Kitabı*, İnkılap Yayınları, İstanbul 1993, s.9.; Gülçin Çandarlıoğlu, *İslamiyetten Önce Doğu Türkistan*, Doğu Türkistan'ın Sesi, C.III, S.X, İstanbul 1986, s.12.; Ahmet Taşağıl, *"Gök-Türk Kültürünün Türk Uygarlığına Katkıları"*, Üçüncü Bin Yılın Eşiğinde Türk Uygarlığı Kongre Bildirileri, (2-3 Ekim 2000 Bişkek), Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2003, s.65

¹⁶⁶ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.127.; Emel Esin, *"Milli Kültür Tarihi Safhalarına Bakış"*, Doğu Türkistan'ın Sesi, İstanbul 1987, s.44-45.; Kemal Tayfur, *"Gök-Türkler Bozkır İmparatorluğu"*, Atlas Dergisi, S.CCXXXVIII, İstanbul 2013, s.78-79.

ekonomik gelir elde edilmiştir. Devletin batı kanadını idare eden İstemi Yabgu Tanrı Dağları'nın kuzeyindeki Akdağ'da oturmaktadır. Mukan Kağan'a bağlı olarak burada fetih hareketlerine devam etmektedir.

İstemi Yabgu Sasani hükümdarı olan Anuşirvan'a karşı Bizans İmparatorluğu ile işbirliği yapmıştır. 567 yılında Gök-Türklerden Bizans İmparatorluğuna bir elçilik heyeti gönderilmiştir. Bu heyet tarihte ilk defa Orta Asya'dan Bizans İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'a gönderilen heyet olma özelliğine sahiptir. 572 yılında ise Gök-Türkleri her anlamda dünya devleti haline getiren Mukan Kağan vefat etmiştir. Devletin başına ise Mukan'ın kardeşi Taspar geçerek devletin bazı kısımlarını oğul ve yeğenlerine vererek küçük kağanlıklara bölmüştür. Bu dönemde Çin devletleri üzerindeki baskı arttırılırken Taspar Kağan Çin'de etkili olan Budizme meyletmeye başlamıştır. Türkler için bir hata olan bu dini benimseyerek başkent Ötüken'de bir Buda mabedi inşa ettirmiştir. Kuzey Çin'deki devletlere karşı izlenen yanlış politika sonucunda devletin gücü sarsılmaya başlamıştır. Türk veraset sistemine uymadığı halde abisi Mukan'ın annesi Türk olmayan oğlu Ta-lo-pien'i tahta aday göstermiştir. Aynı yıl vefat edince, mecliste yapılan görüşmelerde Ta-lo-pien hakan olarak kabul edilmemiş ve Kara Kağan'ın oğlu İşbara'nın tahta geçmesi kabul edilmiştir. Ancak bu hükümdarlık tartışmaları devletin gücünü azaltmış ve ayrılıklar ortaya çıkmaya başlamıştır.¹⁶⁷ Devletin batı kanadını idare eden Tardu (İstemi'nin oğlu), kendisine Çinliler tarafından kurt başlı sancak gönderilmesi sonucunda 582 yılında Batı Gök-Türk Devleti'nin bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu olaydan sonra Gök-Türk Devleti Doğu ve Batı Gök-Türkleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır.¹⁶⁸

¹⁶⁷ Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2007, s.38-39.; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.98-102.; Rene Grousset, Stepler İmparatorluğu, Çev. Halil İnalcık, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s.98-101.; Bahaeddin Ögel, "İstemi Kağan", Milli Kültür Dergisi, C.III, S.I, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1981, s.6-7.; Bahaeddin Ögel, "Bumin Kağan", Milli Kültür Dergisi, C.II, S.XII, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1981, s.6-7.; Yılmaz Karadeniz, "IV.Hürmüz ve II.Hüsrev Dönemlerinde Gök-Türk-Sasani İlişkileri (576-628)", Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, C.X, S. XIX, Diyarbakır 2012, s.27-40.

¹⁶⁸ Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2007, s.38-39.; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.98-102.; Rene Grousset, Stepler İmparatorluğu, Çev. Halil İnalcık, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s.102-103.; Larissa S. Baratova, "Orta Asya'daki Türk Kağanlığı (M.S.600-800)", Çev. Başar Batur, Türkler Ansiklopedisi, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.89-90.

3.3.1. Doğu Gök-Türk Devleti

582 yılında Gök-Türk Devleti ikiye ayrıldıktan sonra İşbara Kağan Doğu Gök-Türk Devleti'nin idaresini ele almıştır. Ancak devlet içinde ayrılıklar ve Çin'in entrikaları yüzünden birlik kurulamamış ve İşbara Kağan bu durum karşısında Çin'deki Sui Hanedanı'ndan yardım istemek ve onların üstünlüğünü kabul etmek durumunda kalmıştır. 587 yılında İşbara ölünce yerine kardeşi Baga, kağan olarak devletin başına geçmiştir. Ancak onun da kağanlığı uzun sürmemiş 1 yıl sonra 588'de bir savaş esnasında okla vurularak öldürülmüştür.

Baga'nın yerine ise İşbara'nın kardeşi Tou-lan Kağan olmuştur. Tou-lan 593 yılında Çin'in üstünlüğünü kabul etmeyerek atağa kalkışsa da Çinliler bu defa Gök-Türk prensi olan C'hi-min'i kullanarak onu zor durumda bırakmayı başarmıştır. Töles boylarının isyan etmesi sonucu devlet iyice zor duruma düşmüş ve çıkan isyanlar sonucunda Tou-lan Kağan 601 yılında ölmüştür. Devleti bir süre Batı Gök-Türk kağanı olan Tardu idare etmiş ancak Töles boylarının tekrar isyan etmesi sonucu Tardu kontrolü tamamen kaybetmiş ve 603 yılında T'u-yü-hun'lara sığınmıştır. Aynı yıl Doğu Gök-Türk Devleti tahtına Çinlilerin desteğini alan C'hi-min geçmiş ve 609 yılına kadar Sue-i Hanedanlığı'na bağlı olarak hükümdarlık yapmıştır. C'hi-min'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Shih-pi başarılı bir kağanlık dönemi geçirmiş ve devletin gücünü yeniden arttırmıştır. Bu dönemde Gök-Türkler Çin ordusunu 615 yılında Yen-men Kalesi'nde kuşatacak kadar kuvvetlenmiştir. Babasının aksine Çin'e karşı daha sert ve otoriter bir siyaset izlemiştir. 619 yılına geldiği zaman Shih-pi ölmüş yerine geçen kardeşleri Ch'u-lo (619-621) ve Hsieh-li (İl) (621-630) dönemlerinde devlet gücünü korumuş fakat 625 yılı itibariye başlayan Çin entrikaları, yaz mevsiminde yağın kar sonucunda çıkan kıtlık ve Türk töresinin bozulması sonucunda devlet giderek gücünü kaybetmiş ve 630 yılında Doğu Gök-Türk Devleti Çinliler tarafından yıkılmıştır.^{169*}

¹⁶⁹ Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2007, s.39-40.; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.102-106.; Ahmet Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.138-139.

* Doğu Gök-Türk Devleti hakkında detaylı bilgi için bakınız: Bahaeddin Ögel, "Doğu Gök-Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", Belleten, C.XXI, S.LXXXI-LXXXIV, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1957.

3.3.2. Batı Gök-Türk Devleti

582 yılında Doğu Gök-Türk Devleti'nden ayrılarak hüküm sürmeye başlayan Tardu 603 yılına kadar batıda kağanlığını devam ettirmiştir. Bu dönemde Kuzey Afganistan ve İran'ın kuzeydoğusu Batı Gök-Türk Devleti'ne bağlanmıştır. Çin için casusluk yapan T'u-li (daha sonra Ch'i-min) isyanının bastırılmasında Doğu Gök-Türk Kağanı Tou-lan'a yardım etmiştir. Ancak Çinliler Tardu'nun askeri gücünü zayıflatmak için hayvanlarının ve askerlerinin su içeceği ırmağa zehir dökerek onu tuzağa düşürmüştür. Daha sonra Töles boylarının da isyan etmesi neticesinde Tardu iyice zor durumda kalmış Tibet'in doğusunda yaşayan T'u-yü-hun'lara sığınmıştır. Yerine ise C'hu-lo (Tardu'nun torunu) tahta geçmiştir.¹⁷⁰

C'hu-lo Kağan'ın kendi milletine karşı olan sert tutumu yüzünden boylar isyan etmiş ve 612 yılında kağan Çin'e sığınmıştır. Çin'de olduğu dönemde Çin adına Korelilerin isyanını bastırması Doğu Gök-Türk Kağanı Shih-pi'nin nefretine neden olmuştur. Neticede Çinliler tarafından Shih-pi Kağan'a teslim edilmiş ve onun tarafından öldürülmüştür. 611 yılında Batı Gök-Türk Devleti'nin başında Tardu'nun diğer torunu olan She-kuei Kağan bulunmaktadır. Bu dönemde dağınık Türk boyları devletin idaresinde birleştirilmiş ve devletin sınırları dedesi Tardu dönemindeki kadar genişlemiştir. She-kuei'den sonra devletin yönetimi küçük kardeşi T'ung Yabgu'ya geçmiştir. Onun döneminde ise Hindistan'ın Keşmir bölgesi idare altına alınmış ve İpek Yolu üzerindeki Soğd şehirleri onun ülkesine katılmıştır. 630 yılında amcası Bagatur, T'ung Yabguyu öldürünce ülkede olan huzursuzluk daha da artmış ve devlet Çin'e bağlı birçok beyliğe ayrılmıştır.^{171*}

¹⁷⁰ Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2007, s.40-41.; Ahmet Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.148-150.

¹⁷¹ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.106-107.; Ahmet Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.150-152.; Rene Grousset, Stepler İmparatorluğu, Çev. Halil İnalçık, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s.109-111.; Takashi Osawa, "Gök-Türk Kağanlığı Dönemindeki <Kangli>lerin Oturduğu Yer ve Siyasi Hareket Üzerine- M.S.VII.Asırdaki Çince Kaynağa Göre" VI.Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, C.V, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009, s.2380.; Boris I. Marşak, "Türkler ve Soğdlular", Çev. Alekser Aleskerov, Türkler Ansiklopedisi, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.173-174.; Ahmet Taşağıl, "Shih-pi Kağan'ın Çin İmparatorunu Kuşatmasının Stratejik Sonuçları", XVI. Türk Tarih Kongresi (20-24 Eylül 2010) Kongreye Sunulan Bildiriler, C.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s.33-34.

* T'ung Yabgu Kağan dönemi detaylı bilgi için bakınız: Hüseyin Salman, "T'ong Yabgu Kağan Devrinde (618-630) Batı Gök-Türk Kağanlığı", XII, Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994) Kongreye Sunulan Bildiriler, C.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

3.3.3. II. Gök-Türk Devleti

630-680 yılları arasındaki 50 yıllık dönem Gök-Türklerin bağımsızlığını kaybettiği dönemlerdir. Bu dönem Aşına soyundan gelen Kutluk Kağan'ın istiklal savaşıyla nihayet sona ermiş ve 682 yılında Ötüken'de Kutluk Kağan ve Tonyukuk önderliğinde II. Gök-Türk devleti yeniden kurulmuş ve Kutluk Kağan "*İlteriş Kağan*" ünvanını almıştır. Devlet kurulduktan sonra yapılan ilk iş Çin'e sefer düzenleyerek devletin gücünü arttırmak olmuştur. Pekin'den Kansu'ya kadar olan Çin topraklarına akınlar düzenlenmiş, Oğuzların ve Kitanların devlete olan bağlılığı iyice arttırılmıştır.¹⁷²

İlteriş Kağan 692 yılında vefat edince yerine oğulları Bilge ve Kül Tigin kağan olmuş ancak yaşları küçük olduğu için devletin idaresini amcaları Kapgan ele almıştır. 24 yıl tahtta kalan Kapgan Kağan Türk tarihinin en önemli fatihlerinden birisidir. Tahtta kaldığı süre boyunca amacı Çin'i devamlı baskı altında tutmak, Çin sınırları içinde dağınık halde yaşayan Türk boylarını birleştirmek ve onları Çin baskısından kurtarmak olmuştur. Batı Türkistan'a yönelen Kapgan Kağan ve onun emrindeki Tonyukuk, Bilge ve Kül Tigin gibi komutanlar idaresindeki Türk ordusu 701 yılında Demir Kapı'ya kadar ulaşmıştır. 709 yılında Basmıllar, Çikleri Azlar devlete bağlanmıştır.¹⁷³ 710 yılından sonra Kapgan Kağan'ın sert politikası yüzünden devlete bağlı olan boylar birer birer isyan etmeye başlamış ve birçok Türk boyu Çin'e sığınmıştır. Yine bu isyanlardan biri olan Bayırku isyanında Kapgan Kağan isyanı bastırıp başkent Ötüken'e dönerken yolda Bayırkuların pususuna düşürülerek öldürülmüştür (716 yılı).¹⁷⁴

¹⁷² İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.108-109.; Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2007, s.42-44.; Ahmet Taşağıl, Kök Tengri'nin Çocukları, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.159-161.; F. Laszlo, "*Dokuz Oğuzlar ve Gök-Türkler*", Çev. Hasan Eren, Belleten, C.XIV, S.LIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1950, s.38-40.; Ahmet Taşağıl, "*Kutlug Kağan ve II. Gök-Türk Devletinin Kuruluşu*", Bir Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S.III, Yesevi Yayıncılık, İstanbul 1995, s.227-239.

¹⁷³ Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2007, s.44-45.; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.111.; Ahmet Taşağıl, "*Kapgan Kağan*", Belleten, C.LVII, S.CCXVIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s.51-52.

¹⁷⁴ Kapgan Kağan dönemi detaylı bilgi için bakınız: Ahmet Taşağıl, "*Kapgan Kağan Devrinde Gök-Türk-Çin Münasebetleri*", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.LXV, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1990.

Kapgan Kağan'ın yerine oğlu İnel tahta geçse de kağanlığı kabul edilmemiş ve devletin başına İteriş Kağan'ın oğlu Bilge, Kağan olarak geçmiştir. İlk olarak devleti zor durumda bırakan boy isyanları bastırılmış ülkede huzur sağlandıktan sonra Çin ile dostluk ilişkileri kurulmuştur. Bilge'nin bu başarılarında kardeşi Kül Tigin ve büyük devlet adamı vezir Tonyukuk çok etkili olmuştur. Tonyukuk 727 yılı civarında ölmüş ve onun ölümünden sonra Türk tarihinin en önemli yazılı eserlerinden olan *Orhun Abideleri* diktirilmiş ve anıt mezar yapılmıştır. Bayın-Çokto bölgesinde yaptırılan bu eserde Tonyukuk'un anlatımıyla Gök-Türk Devleti'nin yeniden kurulması, yapılan mücadeleler, Çin'in kurnazlığı ve Türk milletinin itaatsizliği gibi konular üzerinde durulmuştur. 731 yılında Kül Tigin'in ölmesinden sonra ağabeyi Bilge Kağan tarafından onun adına da bir abide dikilmiştir. 734 yılında ise Bilge Kağan'ın* ölmesi sonucunda oğlu tarafından onun adına abide dikilmiş ve günümüze kadar ulaşan *Orhun Abideleri'nin* yapımı tamamlanmıştır.¹⁷⁵ Bilge Kağan'dan sonra devletin başına geçen kağanların başarısızlığı ve Uygur, Karluk, Basmıl gibi boyların birleşerek isyan etmesi sonucunda 742 yılında devlet yıkılmış ve yerine Uygur Devleti kurulmuştur.^{176*}

* Bilge Kağan dönemi detaylı bilgi için bakınız: Faruk Sümer, "*Bilge Kağan I-VI*", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.XXIV, XXVI, XXX, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1989.

¹⁷⁵ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.161-172.; Bahacedin Ögel, "*Bilge Tonyukuk*", Milli Kültür Dergisi, C.III, S.II, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1981, s.10-11.; İbrahim Kafesoğlu, "*Ölümünün 1250.Yıl Dönümü Münasebetiyle Bilge Kağan*", Belleten, C.XLIX, S.CXCIV, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1985, s.261-271.

¹⁷⁶ Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, s.45-47.; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.124.; Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s.152-153, s.172-173.; Ahmet Taşağıl, "*Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri*", Belleten, C.LXIII, S.CCXXXVI, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s.24-28.

* Gök-Türk siyasi tarihi hakkında detaylı bilgi için bakınız: Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, C.I-II-III, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.; Akdes Nimet Kurat, "*Gök-Türk Kağanlığı*", Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, S.I-II, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1952.; Ahmet Taşağıl, "*Çinlilerin Gök-Türkleri Bölme Faaliyetleri*", Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi, C.XVII, S.LXV, İstanbul 2004.; Ahmet Taşağıl, "*Gök-Türkler*", *Türkler Ansiklopedisi*, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.; Abdulkadir Donuk, "*Gök-Türk Hakanlıkları*", *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987.; Ahmet Taşağıl, "*Gök-Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk-Çin İlişkileri (552-630)*", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988.; Dursun Yıldırım, "*Kök-Türklerde Kağanlık Süreci: Kaldırma, Kötürme, Oturma*", XI.Türk Tarih Kongresi Bildiriler, C.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.

Yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde bazı Gök-Türk şehirleri tespit edilmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde Gök-Türk dönemine ait bazı şehirleri inceleyelim;

3.4. Şehirler

3.4.1. Ötüken

Ötüken devletin başkenti olup Orhun ırmağı ile Selenge'nin Tamır kolu arasında bulunmaktadır. Ötüken Gök-Türkler ve Orta Asya için kutsal bir yerdir. Nitekim abidelerde geçen şu sözler bu görüşü destekler mahiyettedir; “*Ötüken yerinde oturup kervan, kafilе gönderir isen hiçbir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın.*” yine diğer bir yerde; “*Türk kağanı Ötüken ormanında oturursa ilde sıkıntı yoktur.*” Bir başka yerde “*Bunca yerlere kadar ordu sevk ettim. Ötüken ormanından daha iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş.*”¹⁷⁷ Orhun bölgesi Orta Asya’da kutsal olan yerlerdendir. Orhun nehrinin kaynağını aldığı dağlar Türkler tarafından kutsal kabul edilip bu bölgeye *Ötüken* adı verilmiştir. Daha sonra Uygurlar da başkentlerini burada inşa etmişler ve Uygur başkenti Ordu-Balıg uzun zaman Orta Asya tarihindeki büyük ününü kaybetmemiştir.¹⁷⁸

3.4.2.Suyab

Şehir Çu vadisinde olup, Batı Gök-Türk hakanı oturmakta idi. VI. yüzyılda Suyab bir şehir olarak teşekkül etmiştir. Burası Batı Gök-Türk kağanlığının başkenti idi. Çu havzasında yeni şehirlerin kurulmasında Soğdluların önemli payı bulunmaktadır. Ancak bu konuda bütün rolün Soğdlara ait olduğunu söylemek doğru olmayabilir. Nitekim bölgede yapılan kazıları değerlendiren Sovyet bilgini Bernştam Soğdların Çu ve Talas bölgesine Gök-Türkler zamanında VI. yüzyılda geldiklerini belirtmektedir. Soğdlar Çu, İli Talas vadilerinde ticaret kolonileri kurmuştur.¹⁷⁹

¹⁷⁷ Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2008, s.3,5.

¹⁷⁸ Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001, s.132-133.; Sencer Divitçioğlu, Kök-Türkler, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s.102.; Cengiz Alyılmaz, “*Eski Türklerde Konargöçerlik ve Şehircilik*”, Yeni Türkiye Dergisi, C.IX, S.LIII-LIV, Ankara 1974, s.1003.

¹⁷⁹ Mustafa Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977, s.22-24.

Ticaretle uğraşan bir milletin şehirler kurması pek tabii mümkündür. Ancak bölgede kurulan şehirlerin Türkler ve Soğdlar tarafından ortaklaşa kurulduğu muhakkaktır. Nusov bu konuda şöyle söylemiştir;

“O sırada halkın konutları, Gök-Türk prenslerinin oturduğu yerlerin çevresinde kurulmaktaydı. VIII. yüzyılın başında Çu ovasında yönetim Türkişlerin eline geçtiği sırada artık burada epeyce şehir teşekkül etmişti. Şehirlerin etrafı kale duvarları ile çevrilmişti. Şehirlerde Türkler ve Soğdaklar otururdu. Bunlar, tarım, ticaret ve el sanatları ile uğraşırdu. Şehirlerin yakınında göçebe kabileler otururdu. Göçebelerin şehir halkı ile ekonomik bağlantıları vardı. O sırada şehir ile köy arasında pek fazla fark yoktu. Her ikisinde de tarım ve el sanatları görülürdü. Bazı şehirler 15 km kare idi, bazıları daha büyüktü. Bir kısım şehirlerin etrafı duvardan ziyade iki veya üç sıra teşkil eden tümseklerle çevrilmişti. Şehirleri çeviren duvarlar kil ve çakıl taşı karışımından yapılırdı.”

Suyab şehrinin Batı Gök-Türk kağanlarının başkenti olması Gök-Türklerin yönetici zümresinin göçebe olduğuna dair yaygın olan görüşün pek tutarlı olmadığını göstermektedir. Bölgede yer alan şehirlerin Türkler ve Soğdlar tarafından ortaklaşa kurulduğu söylenebilir.¹⁸⁰ Türkiş ve Karlukların başkenti Suyab aynı zamanda bir ticaret merkezi olup buralarda çeşitli yerlerden gelen tüccarlar bulunmakta idi.¹⁸¹

3.4.3.Balasagun

Türk devletlerine başkentlik yapmış olan ve tarihi kaynaklarda adı çok geçen Balasagun şehrinin zamanımızda hangi şehir kalıntısına karşılık geldiği kesin bir sonuca ulaşmamıştır. Zira Balasagun'un Ak-Beşim, Suyab hatta Burana olabileceğine dair görüşler bulunmaktadır. Ak-Beşim'in Balasagun ile aynı şehir olabileceği görüşünü ilk defa W. Barthold ileri sürmüştür. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan da aynı fikirdedir.¹⁸²

¹⁸⁰ Mustafa Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977, s.22-24.

¹⁸¹ Tuncer Baykara, 'Eski Türk İktisadi Hayatı Şehir', İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi, S.6, İstanbul 1975, s.94.; Faruk Sümer, Eski Türklerde Şehircilik, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.16.

¹⁸² Mustafa Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977, s.28; İsmail Hakkı Ergüven, Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (7.Yüzyıl Metin Çevirisi ve Değerlendirme), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2011, s.41.

Prof. Dr. Bahaeddin Ögel de Ak-Beşim ve Balasagun'un aynı şehir olduğu görüşünü savunmaktadır.¹⁸³ Emel Esin ise bu konudaki görüşlerini şöyle izah etmiştir; Ak-Beşim'deki şehrin VII. ile XIII. yüzyıllar arasında Türk hanlarının başkenti olan Balasagun olduğunu sananlar vardır. Kızlasov bu fikirde değildir. G.Clauson ise, '*Ak-Beşim'in Suyab şehrine karşılık geldiği düşüncesindedir. Hangi şehir olursa olsun Ak-Beşim Türk bölgesinin merkezinde bir bölgede bulunmaktadır*' der. Öte yandan aynı yazar 1972'de yayınlanan bir yazısında Balasagun* ile Suyab'ı aynı yer olarak söyler ve Suyab'ın Batı Gök-Türk ve Türgişlerin başkenti olduğunu gösteren tarihi kaynakları kaydeder.

Karahanlı tarihiyle ilgili çalışmalarıyla bilinen O. Pritsak da Balasagun ile Suyab'ı aynı yer olarak kabul eder. Kırgızistan'daki arkeolojik kazı ve buluntulara ait Rusça eserleri inceleyen Nusov ise Suyab'ın Batı Gök-Türk kağanlığının merkezi olduğunu bildirdikten sonra, bu eski şehrin yerinde şimdi Novorossisk köyünün bulunduğunu kaydetmiştir. Ak-Beşim hakkında bilgi verirken bu şehrin Tokmak'ın 8-10 km güneybatısında olduğunu söyler. Böylece Nusov'un yazılarında Ak-Beşim ve Suyab ayrı yerler olarak belirtilir. Öte yandan Nusov Tokmak'ın 15 km güneyinde olduğunu belirttiği Burana'yı anlatırken burasının VI-VII. yüzyıllarda Türgiş kağanlarının başkenti, daha sonra da Karahanlıların merkezlerinden Balasagun olduğunu söyler. Böylece Balasagun'un Burana'ya karşılık gelebileceğine dair üçüncü bir görüş daha ortaya atılır.¹⁸⁴

Balasagun şehrinin günümüzde hangi şehre karşılık geldiği konusunda çeşitli görüşlerin olduğunu belirttikten sonra Kaşgarlı Mahmut'un bu şehri Kuz-Ordu veya Kuz-Uluş adıyla andığını belirtelim. Bu şehirde Gök-Türkler Karluklar ve hatta Karahanlılar döneminde geniş bir Soğd kitlesinin yaşadığı görülmektedir. Şehir Çin'e giden ticaret yolu üzerinde bulunduğu için bilhassa Gök-Türk döneminde Buda dinine mensup halk burada yaşamaktadır.¹⁸⁵

¹⁸³ Bahaeddin Ögel, İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.347-349.

* Bu konu hakkında detaylı bilgi için bakınız; Emel Esin, *Bulatan-ı Halaç*, Türkiyat Mecmuası, C.XVII. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1972, s.28,31.

¹⁸⁴ Mustafa Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977, s.28.

¹⁸⁵ Bahaeddin Ögel, İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.347-348.; Yılmaz Can, "*Anadolu Öncesi Türk Kenti*", Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.151.

717 yılında Kara Türgişler Su-lu kağan liderliğinde bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra başkenti Talas ırmağının kuzeybatısındaki Balasagun (Kuz-Uluş)'a taşımıştır.¹⁸⁶ Barthold Balasagun'un Soğdlular tarafından kurulan bir şehir olup buraların Türkleşmesinin uzun süre devam ettiğini ifade etmektedir. İsficab, Balasagun, Taraz halkı hem Türkçe hem Soğdca konuşmaktadır.¹⁸⁷

3.4.4.Barshan (Barsgan)

M.S. VII. asırda bu yerleri ziyaret eden Huang Dzang, Issık-Göl sahillerinde Çin sanatını yaşatan ve Gök-Türklerin efsanevi ataları olarak aldığı on kam (şaman) dan bahsetmektedir. Bunlardan Barsgank'lar çinicilik, nakkaşlık, demircilik ve marangozluk gibi sahalarda terakki etmişlerdir. Mühim bir ticaret merkezi olan Barsgan Gerdizi'ye göre 6000 kişilik bir ordu çıkarabilmektedir. Rus arkeologların Isık Göl çevresinde yaptığı kazılarda Barshan kentinin kalıntıları ortaya çıkarılmış ve Gök-Türk kentleri hakkında bilgi sahibi olunmuştur.

3.4.5.Bingyıl (Bin Pınar)

Bu şehre ait bilgiyi Çinli seyyah Hsüan-Tsang vermektedir. Suyab Gök-Türk kağanının kışlık, Bin Pınar ise yazlık şehridir.¹⁸⁸ Günümüzde Kazakistan toprakları sınırları içerisinde kalan Bingyıl(Bin Pınar)-Ming Bulak Batı Gök-Türklerin başkenti ve önemli yerleşim yerlerinden birisidir. Bu şehir ismini çevresinde bulunan çok sayıda ırmak ve su kaynağından almış olmalıdır. Daha sonra bölge Karluklar, Türgişler, Oğuzlar ve Karahanlıların toprakları haline gelmiştir. İstemi Kağan döneminde (552-576) başkent yapılmıştır. Batı Gök-Türkleri Ta-lo-pien (Mukan'ın oğlu) döneminde merkezlerini Bin Pınar-Min Bulak'a taşımıştır.¹⁸⁹

¹⁸⁶ Ahmet Taşağıl, Gök-Türkler, C.III. Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s.43.

¹⁸⁷ V. V. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, (Tercüme Ragıp Hulusi Özdem), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s.67.; Serpil Kanal, "Eski Türklerde Şehircilik: Karahanlı Devlet Örneği", Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray 2013, s.17.

¹⁸⁸ Sefa Öcal, "Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, S.23, İstanbul 1983, s.116-117.; Erdem Yücel, İslam Öncesi Türk Sanatı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s.71.; Faruk Sümer, Eski Türklerde Şehircilik, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.16-17.

¹⁸⁹ Bekir Deniz, "Batı Gök-Türklerin Başkenti: Min Bulak", Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, C.I, S.I, Ardahan 2008, s.105-116; İsmail Hakkı Ergüven, Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (7.Yüzyıl Metin Çevirisi ve Değerlendirme), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2011, s.43.

Şehir İstemi Kağan'ın oğlu Tardu (576-603) ve yerine geçen C'hu-lo, 600 yılında başa geçen K'i-min ve onun oğlu Shih-pi (609-619) son olarakta Tardu'nun torunlarından She-kui zamanında varlığını sürdürmüştür. She-kui'den sonra Batı Gök-Türklerin idaresini alan T'ong (Tung) Yabgu (618-630) döneminde de yine başkent olarak kullanılmıştır.¹⁹⁰

3.4.6.Tokmak

Batı Gök-Türklerini meydana getiren on boydan biri olan Türgişler zamanında Baga Tarkan, Çu havzasında bulunan Tokmak şehrine yerleşerek burayı başkent yapmış ve Sarı Türgiş devletini kurmuştur. Sarı Türgiş devleti yıkılınca Karluklar yeni bir Türgiş devleti kurarak Tokmak yakınlarında yaşamaya başlamıştır.¹⁹¹

3.4.7.Hoten

Hoten 'in ilk ismi Yotkan olup gerçekte bu mevki Hoten 'in 11 km batısında bir köydür. Bu isimden dolayı Çin kaynaklarına Yüt'ien şeklinde geçmiştir. İslam kaynaklarında ise Hoten, Hotan (Khotan) gibi isimlerle kaydedilmiştir. Milattan önceki çağlardan itibaren Hoten şehri Budist ve Tibet kültürlerini Orta Asya'ya bağlayan en önemli merkez olarak gelişmiştir. Orta Asya'da hatta batı Çin'de yeşim taşı sadece Hoten 'den çıkmaktadır.¹⁹²

M.Ö. II. yüzyılda Çin'in Roma ve Ön Asya kültürlerini tanıyıp bu yöne doğru istilalarını geliştirmesi sonucunda hâkimiyet alanının Hoten'e kadar ulaştığı görülmektedir. Bu sıralarda Çin ve batı âlemi arasında münasebet kuracak olan İpek yolunun açılması ve bir kolunun Hoten 'den geçmesi şehrin önemini daha da arttırmıştır. O dönemlerde Hun İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında bulunduğu anlaşılan şehir M.S.74 yılında Çinlilerin eline geçmiş, II. yüzyılın başlarında ise bağımsız küçük bir devlet haline gelmiştir.¹⁹³

¹⁹⁰ Bekir Deniz, "Batı Gök-Türklerin Başkenti: Min Bulak", Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, C.I, S.I, Ardahan 2008, s.105-116.

¹⁹¹ Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001, s.141,145.; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.309.

¹⁹² Ahmet Taşağıl, "Geçmişten Günümüze Hoten", Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi, Doğu Türkistan Vakfı, S.XXXIV-XXXV, İstanbul 1992, s.9-10.; Ahmet Taşağıl, "Esir Doğu Türkistan'da Mazlum Bir Türk Şehri", Tarih ve Medeniyet Dergisi, S.XXXI, İstanbul 1996, s.17-19.

¹⁹³ Ahmet Taşağıl, "Hoten", İslam Ansiklopedisi, C.V, İstanbul 1998, s.251-252; Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s.61.

Fakat daha sonra Tabgaçlara ve arkasından Gök-Türk devletine tabi olmuştur. 630 yılında Gök-Türk hakanlığının yıkılmasından sonra Çin'deki Tang hanedanlığına bağlanmıştır. Bu dönemde şehirde Türk adetlerinin iyice yerleştiğini gören Çinliler, halkın yadırgamaması için tayin ettikleri valiye bir Türk unvanı vermişlerdir. Hoten'den geçen ünlü Budist rahip Hsüan Tsang (öl.664) burayı çok beğendiğini, insanların temiz, ahlaklı ve zengin olduğunu, ilmi meselelerle ve çeşitli sanatlarla uğraştıklarını kaydetmiştir. Gök-Türklerden sonra 744 yılında şehirde Uygur hâkimiyeti başlamıştır.¹⁹⁴

3.4.8.Talas

Taraz Talas'ın Arapça adı olup, Orta Asya'da bir ırmak ve bunun yakınında herhalde günümüzde Evliya Ata civarında bulunan bir şehirdir. Taraz hakkında pek fazla bilgi bulunmamakla birlikte son yıllarda Evliya Ata civarında eski Türkçe yazılı kitabeler bulunmuştur. Talas adı ilk defa 568 yılında Grek seyyah Zemarkhas'on seyahat raporunda geçmektedir. Talas 630 yılında önemli bir ticaret şehri olarak Hsüan Tsang tarafından tasvir edilmiştir. Orada çeşitli ülkelerden tacirler karışık olarak ikamet etmektedir. Gök-Türk hükümdarı Kapgan kağan Sarı Türgiş kağanını öldürerek onların hanedanına son vermiştir. Bu akınlardan sonra On-Ok Türkleri dağılmış ve başsız kalmışlardır. Talas nehri boylarının en önemli şehri olan Taraz şehrinde oturan doğudaki beş Türgiş boyunun reisi harekete geçmiş ve diğerlerini yeniden bir idare altında toplamaya çalışmıştır. Nihayet 717 yılında bu birlik kurulmuştur. X. yüzyılın ikinci yarısında Karlukların batı sınırı sayılan Taraz şehri geniş miktarda ticaret kolonilerinin yaşadığı bir yer durumundadır.¹⁹⁵

¹⁹⁴ Ahmet Taşağıl, "Hoten", İslam Ansiklopedisi, C.V, İstanbul 1998, s.251-252.; Muhaddere N., Özerdim, "Çin Kaynaklarına Göre, Çin Türkistanı'nın Şehirleri", Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.VIII, S.I-II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1950, s.233-234.; Abdülhamit Avşar, "Hoten", Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi, Doğu Türkistan Vakfı, C.II, S.VI, İstanbul 1985, s.15-16; İsmail Hakkı Ergüven, Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (7.Yüzyıl Metin Çevirisi ve Değerlendirme), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2011, s.100-101.

¹⁹⁵ Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001, s.144-146.; Yılmaz Can, "Anadolu Öncesi Türk Kenti", Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.152; Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s.144,149; İsmail Hakkı Ergüven, Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (7.Yüzyıl Metin Çevirisi ve Değerlendirme), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2011, s.43.

3.4.9.Kuça

Kuça şehrinin adı ilk defa M.S.399 yılında Çinli seyyah Hsüan Tsang'ın seyahatnamesinde geçmektedir. Gök-Türk imparatorluğunun sınırları içinde seyahat eden Hsüan Tsang; Agni'de yalnız bir gece geçirerek ertesi gün yola koyulur. Batıya doğru nehirler, vadiler geçerek yeni bir memlekete ulaşır. Bu memlekete Cü-Şi denilmekte olup bu Kuça'nın o dönem ki adıdır. Burada onu vali karşılamıştır. Seyyah eserinde batı memleketlerinde Budist insanların, pagodaların ve papazların çok olduğundan bahsederken bu memleketlerin birbiriyle sıkı temas içinde olduklarını da kaydetmiştir. X. yüzyıla gelindiğinde Hududul Alem adlı eserde Hsüan Tsang 'ta Cü-Şi olarak geçen yer Kuça adıyla Türk ülkesi olarak gösterilmektedir. 705 yılında Çin'in batı sınırı bu şehire kadar uzanmaktadır. Kuça bir ara Tibetlilerin eline geçse de daha sonra Sarı Türgişler tarafından zapt edilmiş, 759 yılında ise Uygur hâkimiyetine girmiştir. Kuça İpek yolunun kuzey yolu üzerinde eski bir kervan konağıdır. Bölgede M.S. IV-IX. yüzyıllar arasında Buda manastır merkezleri kurulmuştur.¹⁹⁶

3.4.10.Semerkant

Grek tarihlerinde Marakanda Çin kaynaklarında ise K'ang ve Hsi-wan olarak geçmektedir. Semerkant adı, şehrin nispet edildiği şahsın ismi Semer ile Soğdca'da "şehir" veya "yerleşim birimi" anlamındaki kent/kant kelimesinden meydana gelmiştir. Şehir ilk olarak Zerefşan (Soğd) nehrinin güney kıyısındaki vadiye hâkim yüksek bir mevkiye kurulmuş olup günümüze ulaşan harabelerine *Efrasiyab* adı verilmektedir. Cengiz hanın 1220'de Semerkant'ı tahrip etmesinden sonra daha güneyde bugünkü Semerkant'ın bulunduğu bölgede yeni bir şehir kurulmuştur. 562 yılında Semerkant'ı ele geçiren Gök-Türkler, iyi birer tüccar olan ve çevre ülkeleri tanıyan Semerkantlıları elçilik heyetlerinde görevlendirmiştir. Semerkant'ın yerli prenslerine dokunmamışlar ve Batı Gök-Türk hakani Tardu, kızını Semerkant valisine vererek akrabalık tesis etmiştir. Aynı zamanda Semerkant beyini kendisine bağlamıştır.¹⁹⁷

¹⁹⁶ Sefa Öcal, 'Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri', Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, S.XXIII, İstanbul 1983, s.120-121; Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001, s.142.

¹⁹⁷ Osman Aydın, 'Semerkant', İslam Ansiklopedisi, C.XXXVI, İstanbul 2009, s.481-482.

Semerkant hükümdarı da eşine Türkçe Hatun adını vermiştir. 726 yılında şehire gelen Buhara elçisinin adı da Türkçe Arslan idi. Gök- Türk çağındaki Buhara ve Semerkant şehri çevresinin Türk mezarlarıyla dolu olması Gök-Türklerin bu şehire yerleştiğini göstermesi bakımından önemlidir.¹⁹⁸

3.4.11. Kaşgar

Kaşgar şehrinin ilk adının *Sulu* veya *Sulug* olduğu bu ismin M.Ö.VII-VI.yüzyıllardan beri var olduğu ve en 2500 yıllık tarihe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Çin'in Batı Han İmparatorluğu, Doğu Han İmparatorluğu, Sui İmparatorluğu ve Tang İmparatorluğu yıllıklarında Kaşgar *Shu-le* şeklinde kaydedilmiştir.* Çin kaynaklarındaki *Shu-le* adının Türkçe "sulu" (bol suyu olan yer) kelimesinin karşılığı olduğu bilirse de bazı araştırmacılar *Shu-le* isminin Türkçe "sulu" olmadığını, bu ismin Soğdca olduğunu iddia etseler de bu görüşler ilim çevresinde kabul görmemiştir.

Bölgedeki Türk hâkimiyetine bakacak olursak Alp Er Tunga döneminden itibaren Türk hâkimiyeti başlamıştır denilebilir. Kaşgarlı Mahmut Alp Er Tunga'nın, havasının güzel olmasından dolayı Kaşgar 'da ikamet ettiğini kaydetmiştir. M.Ö. II. yüzyılın ilk çeyreğinde Hun İmparatorluğunun idaresi altında olan bölge Gök-Türklerin kurulmasıyla kısa zamanda bu devletin hâkimiyetine geçmiştir. Hsüan Tsang'ın seyahatnamesinde yine Kaşgarla ilgili kayıtlar mevcuttur. Kaşgar'ın müreffeh hayatı seyyahı oldukça etkilemiştir. Şehir 658 yılında Çinliler tarafından ele geçirilmiş böylece Gök-Türk hâkimiyeti sona ermiştir. 670 yılında Kapgan Kağan tarafından Kaşgar'da hâkimiyet kurulmuştur. 704-717 yıllarında Batı Gök-Türklerine bağlı üç Karluk boyu (Çiğil, Tuhsı ve Bulak) Kaşgar'a hâkim durumdadır. Kaşgar zaman içinde önce Karluk sonra Uygur himayesine geçmiştir.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001, s.149-150.

* Bu konu hakkında detaylı bilgi için bakınız; Edouard Chavannes, Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s.168-173.

¹⁹⁹ Varis Çakan, " Tarihi Süreç İçerisinde Kaşgar'ın İpek Yolu Üzerindeki Konumu", Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler, Ötügen Yayınları, İstanbul 2008, s.208-212.; Konuralp Ercilasun, Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s.15-21; Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s.64; İsmail Hakkı Ergüven, Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (7.Yüzyıl Metin Çevirisi ve Değerlendirme), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2011, s.97.

3.4.12.Kunduz (Huo)

Günümüzde Kuzey Afganistan'da bulunan Kunduz şehri Gök-Türklerin idaresinde bulunan şehirlerden biri olmuştur. Çin seyyahı Hsüan Tsang'ın kervanı Semerkant'tan ayrılıp İç Asya'nın meşhur Demir Kapısı'na varmıştır. Demirkapı'nın dar yolu sağdan ve soldan dik kayalıklarla devam etmektedir. Yolun öte kısmında iki kaya duvarı arasına yerliler gerçek bir kapı yapmışlar ve bu tabii kaleden içeriye Gök-Türkler geçmesin diye kapıya çanlar, çingiraklar takarak gece gündüz beklemişlerdir. Çinli seyyah bölgeye vardığı zaman Gök-Türlere rastlamıştır. Yabgu kağanın en büyük oğlu Tardu Şad Kunduz'da oturmaktadır. Karısı Kao-Çang kralının kız kardeşi idi. bu Gök-Türk hatunu seyyah şehre geldiğinde artık hayatta değildir. Tardu Şad karısının ölümünden büyük üzüntü duyduğu bir dönemde Hsüan Tsang'ı huzuruna kabul etmiştir. Tardu şad daha sonra ölen eşinin kız kardeşiyle evlenmiş ve bu hatun ablasının oğlu olan yeğeninin sözüyle Tardu Şad'ı zehirlemiştir. Tardu'nun oğlu olan bu kişi onun ölümünden sonra teyzesiyle evlenmiştir. Tardu Şad'ın cenazesinde Gök-Türk âdetine uygun yas töreni yapılmış ve Hsüan Tsang' da cenazeye katılmıştır.²⁰⁰

3.4.13.Turfan (Kao-Çang)

Bugün Çin topraklarında kalan bölge tarihi kaynaklarda XIV. yüzyıldan beri bu isimle anılmaktadır. Son derece verimli olan vahanın en çukur yeri deniz seviyesinden 154 m. aşağıdadır. Turfan bölgesi en eski dönemlerde Ch'ü shih adlı bir devletin etki alanı içindedir. Buranın en önemli özelliği, Çin'den batıya doğru giden kervanların başlangıç noktasına yakın yerde konaklama yerlerinden biri olmasıdır. Bu sebeple "Garp İllerinin Kapısı" diye anılmıştır. Daha sonra burada Büyük Hun İmparatorluğu hükümdarı Mo-tun egemenlik kurmuş ve bölge uzun yıllar Hun egemenliğinde kalmıştır. Bölgeyi ele geçirmek isteyen Çinliler, Turfan'da ziraat kolonilerinin kurulmasını teklif etmiştir. Turfan bölgesi yöneticileri Hunların hâkim olduğu dönemde Çin ve Hunlar arasında denge siyaseti gütmüştür. Çinliler Turfan' da *kariz* denen sulama kanalları ve demir işçiliği ile tanışmıştır.²⁰¹

²⁰⁰ Sefa Öcal, 'Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri', Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, S.XXIII, İstanbul 1983, s.125-126; İsmail Hakkı Ergüven, Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (7.Yüzyıl Metin Çevirisi ve Değerlendirme), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2011, s.80.

²⁰¹ Ahmet Taşağıl, 'Turfan', İslam Ansiklopedisi, C.XLI, İstanbul 2012, s.414-415.

M.Ö. I. yüzyılda bölgeyi işgal eden Çin vahanın doğusunda Kao-ch'ang-pi (yüksek görevlinin bulunduğu surlu kule) adlı yerleşim merkezini inşa eder. Böylece daha sonraki dönemlerde Çin kaynaklarında bütün bölgeye Kao-ch'ang adı verilir. Türkler ve Müslümanlar arasında bu isimden hareketle Koço, Kara-Hoca adı yaygınlaşmıştır. Gök-Türklerin menşei ile ilgili rivayetlerin birinde Kao-ch'ang adı geçmekte ve bölgenin kuzeyi Gök-Türklerin ilk çıktığı yer olarak gösterilmektedir. Bu durum Turfan'ın Türk tarihindeki önemini ortaya koymaktadır. 552 yılında kurulan I. Gök-Türk devleti hemen Turfan bölgesini kendine bağlamıştır. 582'de kurulan Batı Gök-Türk devleti hükümdarı Tardu kendi kızını bu bölgeyi yöneten hükümdarla evlendirmiştir. Turfan 639'da bölgeye Çin hâkim olana kadar Türkler'in kontrolünde kalmıştır. Doğu Gök-Türk devleti 630'da yıkılınca Kao-ch'ang kralı Çin'e bağlılığını bildirmiştir. Ardından Çinliler bölgenin kalelerini ele geçirmeye başlamıştır. Bu dönemde taht mücadelesi yapan Batı Gök-Türk beyleri Turfan'a sığınmışlardır. 704 yılında Türgişler bölgeyi ele geçirmiştir. 751 Talas savaşından sonra ise bölgede Uygur devletinin hâkimiyeti başlamıştır.²⁰²

3.4.14.Aşpara

Gök-Türk çağında Çu havzasında Suyab'dan başka Aşpara'nın önemli bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Çinlilerin A-şe-pu-lai²⁰³ dedikleri şehri İslam coğrafyacıları Asbara şeklinde kaydetmiştir.²⁰⁴ İslam coğrafyacılarının eserlerinde, Aşpara'nın batısındaki Külân ve Mirki gibi Karluk şehirlerinin adları geçmektedir. Ancak bu şehirlerin hangi döneme tekabül ettiği kesin olarak bilinmemektedir.²⁰⁵

²⁰² Ahmet Taşağıl, "Turfan", İslam Ansiklopedisi, C.XLI, İstanbul 2012, s.414-415.

²⁰³ Edouard Chavannes, Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s.34.

²⁰⁴ Bahaeddin Ögel, İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.341.

²⁰⁵ Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s.106.

3.4.15.Pencikent

Günümüzde Tacikistan topraklarının kuzeybatısında kalan ve hala *Pencikent* diye anılan Panç Prenslığı'nin Batı Gök-Türkler ile olan ilişkileri Gök-Türklerin bu bölgede etkisi olduğunu göstermektedir. O dönemden kalan Soğdça bir belge ve nümizmatik veriler Gök-Türklerin Pencikent Şehri'nde varlığını kanıtlamak açısından önemlidir. Belgelerde Kök-Türk Kağanlığı, kağan, tudun, elteber, Tarhan gibi ünvanlar Gök-Türk Kağanlığı'nın bölgede siyasi bir güç olarak yönetimde dolaylı da olsa etkisini göstermektedir. Bölgede siyasi bakımdan Semerkant'dan sonra gelen Panç prensliğinde ele geçirilen Soğd belgeleri ve sikkelerden anlaşıldığına göre Çakın Çor Bilge adıyla anılan bir Türk asıllı hükümdar bulunmaktadır. 693-708 yılları arasında yönetimde bulunmuştur.

Panç yönetiminde Kök-Türk Kağanlığı'na ait birçok ünvan kullanılmaktadır. Çakın Çor Bilge'nin dışında diğer Panç yöneticileri de Çor ünvanını kullanmıştır. Çakın Çor Bilge'den sonra hükümdarlık yapan Soğd asıllı Divastiç (709-722) de Çor ünvanını taşımıştır. Bu dönemde sanat eserlerinde de Gök-Türk etkisini görmek mümkündür. VII. ve VIII. yüzyıllara ait Pencikent sarayı duvar resimlerinde görülen insan figürlerinin (bağdaş kurarak oturmuş çekik gözlü, yuvarlak yüzlü, sakalsız ve uzun saçlı) eski Türkleri andırması bölge yönetiminde Gök-Türklerin etkin olduğunu göstermektedir.²⁰⁶

3.4.16.Toharistan

Gök-Türk idaresinin kurulduğu bölgelerden birisi de Toharistan'dır. Toharistan ve onun yanındaki diğer ülkeler Gök-Türk Kağanlığı'nın güneybatıdaki sınır bölgeleridir. Bu sebepten dolayı bölgenin yönetimine önem verilmiş ve yabgular aracılığıyla yönetim sağlanmıştır. Çin ve Arap kaynaklarında Toharistan'ın baş hükümdarlarına Yabgu denildiği kaydedilmiştir.²⁰⁷

²⁰⁶ Bobur Gayıbov, “Soğd Merkezi Yönetimi ve Onun Kök-Türk Kağanlığı'na Bağlılık Şartları”, Gazi Türkiyat Dergisi, Güz, Gazi Üniversitesi Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ankara 2013, s.86-89.; Gaybullah Babayar, “Gök-Türk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi”, Türkler Ansiklopedisi, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002, s.111.; Abdulkadir İnan, “Orta Asya'da Türk Kültürü”, Makaleler ve İncelemeler, C.I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s.270-271.

²⁰⁷ Gaybullah Babayar, “Gök-Türk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi”, Türkler Ansiklopedisi, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002, s.113-114.

629-645 yılları arasında Toharistan'ı ziyaret eden Çinli seyyah Hsüan –tsang burada 27 eyaletin olduğunu ve hepsinin Türklerin idaresinde bulunduğunu kaydetmiştir. VI. ve VIII. yüzyıllara ait ele geçirilen sikkelerde de Türk damgası bulunmaktadır.²⁰⁸

3.4.17.Buhara

V. yüzyıl Çin kaynaklarında Buhara'nın merkezi "Numickes'ten" *Nu mi* şeklinde söz edilmektedir. Buhara adı ilk defa Pu-ha şeklinde 630 yılı civarında Çinli seyyah Hsüan Tsang tarafından kullanılmıştır. Prof. Dr. Ramazan Şeşen'e göre şehrin adının eski paralar üzerinde "Pwy'r ywB" şeklinde geçmesinden Buhara adının çok daha önceleri kullanılmakta olduğu sonucuna varılabilir. Bu kelimenin Sanskritçe vihara kelimesinin Türkçe'deki şekli buhardan türemiş olması da mümkündür. Belki de Nümickes şehrinde kurulan bir "vihara" (manastır) dolayısıyla şehre bu ad verilmiştir. Araplardan önce burada hüküm süren yerli (belki de Türk) Buhar-Hudat hanedanının beyleri hakkında bu prenslerden birinin 627 yılında atalarının 22 batından beri burada hüküm sürdüklerine dair sözünü Çin kaynaklarından öğrenmek mümkündür. Nerşahi'nin Tarih-i Buhara ve Firdevsi'nin Şehname adlı eserindeki bilgilere bakarak Buhara şehrinde menşei Gök-Türklerle dayanan bir yönetim olduğu söylenebilir. Nitekim Buhara'da Abruy isimli yönetici ve ona karşı Türk kağanı Karaçurin'in oğlu Şir-i Kişver isimli oğlu öncülüğünde gönderdiği ordu çarpışmış ve savaş sonucunda Abruy öldürülmüş ve burada yönetim Türk kağanlığına geçmiştir. S. Tolstov'a göre Abruy Gök-Türk şehzadesi Bumin Kağan'ın torunu olan A-po Ta-lo-pien'le aynı kişidir. Gök-Türkler Buhara'yı Eftalitlerden alınca buraya tayin edilmiş olmalıdır. R. Frye'ye göre ise, Şir-i Kişver Türkçe İl Arslan isminin Farsça söylenme şeklidir. Buhara'nın tarihi Müslümanların bölgeye gelmesiyle aydınlanmaya başlamıştır. Şehir 674 yılında Horasan valisi Ubeydullah b. Ziyad tarafından fethedilmiştir. Bu sırada şehrin hükümdarı Bıdun Hatun idi. Taberi bu kadının Türk hakanının karısı olduğunu söylemektedir.²⁰⁹

²⁰⁸ Gaybullah Babayar, "Gök-Türk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi", Türkler Ansiklopedisi, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002, s.113-114.

²⁰⁹ Ramazan Şeşen, "Buhara", İslam Ansiklopedisi, C.VI, İstanbul 1992, s.363.; Gaybullah Babayar, "Gök-Türk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi", Türkler Ansiklopedisi, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.112-113; İsmail Hakkı Ergüven, Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (7.Yüzyıl Metin Çevirisi ve Değerlendirme), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2011, s.51.

3.4.18.Taşkent

Şehrin yer aldığı bölgenin en eski adı Çaç olup Çin kaynaklarında Çö-Çi, Çö-Şi veya Şi olarak geçmektedir. Bu isimler şehrin bugünkü adı gibi taş manasındadır. Çaç Arap kaynaklarında Şaş olarak kaydedilmiştir. İslam coğrafyacıları bölgenin adını Şaş, merkezini ise Binkes olarak belirtmektedir. X. yüzyıla ait Hududul Âlem adlı eserde Şaş için büyük verimli bir bölge olup halkı zengin ve cengâverdir. Burada yapılan ok ve yaylar meşhurdur. Taşkent adının XI.yüzyıldan itibaren kullanıldığı anlaşılmaktadır. Biruni “el-Kanunul-Mes’udi” de ilk defa bu ismi anarak Binkes’in Şaş bölgesinde bir şehir olduğunu ve buraya Türkçe Taşkent denildiğini yazar. Taşkent bölgesi Gök-Türk çağında önemli vilayetlerden birisi idi. Gök-Türk kağanları, Semerkant ve Buhara’daki yerli prenslere dokunmaz iken aynı durum Taşkent için söz konusu olmamıştır. Bölgeye tayin edilen Türk valileri “Tegin ve Tudun” unvanlarını alarak tayin edildikleri bölgeleri idare etmişlerdir. 605 ten sonra Taşkentliler, Çin ile siyasi bağ kurmuş ve isyan ederek Türk valiyi öldürmüşlerdir. Fakat yine Türk valileri tarafından idare edilmişlerdir. 713’te Taşkent valisi, Bagatur Tudun Türkçe bir unvan taşımaktadır. 741’de Araplara karşı savaştan Taşkent prensleri de yine Türk adını taşımaktadır.²¹⁰

3.4.19.Fergana

Fergana Orta Asya’da yerleşik yaşamın oldukça erken başladığı yerlerden olup bir bölgenin adıdır. Bölgedeki yerli halkın Türk olmadığı muhtemeldir. Büyük Hun İmparatorluğu döneminde Fergana ’ya doğru büyük akınlar olmuştur. Yerleşik yaşamın Fergana’da M.Ö. II. yüzyıldan itibaren gelişmeye başladığı anlaşılmaktadır. Türkler Fergana’ya gelmeye başladığı sırada, yerleşik düzen ile göçebelik iç içe sayılacak şekilde birlikte yürümektedir. Gök-Türk dönemine ait arkeolojik malzemelerin bölgede bulunmuş olması Fergana’nın Gök-Türk hâkimiyetinde bulunduğunu göstermektedir.²¹¹

²¹⁰Abdullah Muhammedcanov, “*Taşkent*”, İslam Ansiklopedisi, C.XL, İstanbul 2011, s.145-146; Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001, s.150-151.; Gaybullah Babayar, “*Gök-Türk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi*”, Türkler Ansiklopedisi, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 108.; Bobur Gayıbov, “*Soğd Merkezi Yönetimi ve Onun Kök-Türk Kağanlığı’na Bağlılık Şartları*”, Gazi Türkiyat Dergisi, Güz, Gazi Üniversitesi Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ankara 2013, s.84-85; Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s.143.

²¹¹ Bahaeddin Ögel, İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.178-181.

Fergana bölgesinde bazı kazı yerlerinde Gök-Türk çağına ait kale ve şehir yapıları ortaya çıkarılmıştır. Şimdi kısaca bu yerlerden bahsedelim. Ahsiket harabelerinde iç ve dış kale olmak üzere iki yapı bulunmaktadır. Burada ele geçirilen buluntularda Gök-Türk dönemine ait eserlerdir. Kasan şehrinin bulunduğu bölgede kazı yapan arkeologlar tepenin alt katını Kuşanlara, orta katını Gök-Türlere üst katını da İslam ve Türk devletlerine ait kültürler olarak kabul etmiştir. Yine bu bölgede Gök-Türkler dönemine ait sulama kanalları (Tötö kanalı) bulunmuştur.

Tanrı dağları ve Kazakistan bölgesinde de Gök-Türkler dönemine ait şehir kalıntıları ele geçirilmiştir. Çargelan harabeleri 300 m. uzunluk ve 250 m. genişlikte duvarlarla çevrilmiş bir kasaba idi. burada bulunan eserler çeşitli dönemlere ait olmakla birlikte içlerinde Gök-Türk ve Soğd dönemine tarihlenenler mevcuttur. Çumgal kalesi’de Isık Göl’ün doğusundaki dağlık mınıtkada, Kayırma adlı yerin yakınında bulunmaktadır. Burası da duvarlarla çevrilmiştir. Kazılarda yalnızca bazı seramik parçaları bulunmakla birlikte bunlar Gök-Türk dönemi Soğd karakterini taşımaktadır. Atbaş kalesi (Koşoy Kurgan), Çaldıvar kalesi, Şirdak-Beg kalesi (Koçungarbaşı), Manakeldi kalesinde yine Gök-Türk devleti dönemine ait harabeler bulunmaktadır.²¹² Fergana yöresinde bulunan Özkent şehri de ilk devirlerden itibaren Türkistan coğrafyasının önemli şehirlerinden birisi olmuştur. Eski Çin kayıtlarında Da-yüan (büyük bahçe) adıyla kaydedilen Fergana yöresi Hunlar zamanında Wusunlara yurtluk yapmaktadır. Zaman içinde önce Hunlara ardından Akhun devletinin sınırlarına dâhil olmuştur. Daha sonra Gök-Türkler ve Batı Türklerinin hâkimiyet alanına girmiştir.²¹³ Çin kaynakları ve Orta Asya’nın değişik bölgelerinde yapılan arkeolojik kazılar Türklerin şehirler kurup geliştirdiklerini desteklemektedir. Çin sınırları içerisinde yapılan arkeolojik araştırmalarda Gök-Türk devrine ait, Doğu Türkistan’ın Cimsar ilçesinin 10 km kuzeyinde P’o-ch’eng-tzu adı verilen şehir kalıntısı ortaya çıkarılmıştır.²¹⁴

²¹² Bahaeddin Ögel, İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.178-181.; Tahsin Yazıcı, “*Fergana*”, İslam Ansiklopedisi, C.XII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1995, s.375.; Mustafa Erdem, “*Türklerin İslama Girişi ve İslamın Fergana Bölgesinde Yayılması*”, Avrasya Etüdlere Dergisi, Tika, S.XXIV, Ankara 2003, s.35-36.; J.M.De Groot- G.A. Asena, 2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan, Pan Yayıncılık, İstanbul 2010, s.221-222.; Gaybullah Babayar, “*Gök-Türk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi*”, Türkler Ansiklopedisi, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002, s.108-110.

²¹³ Ahmet Taşağıl, “*Özkent*”, İslam Ansiklopedisi, C.XXXIV, İstanbul 2007, s.129.

²¹⁴ Eyüp Sarıtaş, İslamiyet’ten Önce Türklerde Kültürel Hayat (Çin’de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre), Scala Yayıncılık, İstanbul 2010, s.243.

Bu şehir o devirde Pei-t'ing Genel Valiliği'ne bağlı olup Gök-Türklerin kağan Pulu şehrinin temelleri üzerine inşa edilmiştir. Dikdörtgen şeklindeki şehir iç ve dış olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Şehrin etrafı yaklaşık 5000 metredir.²¹⁵ Türk hakanları yanlarında kalabalık bir kitle ile bazı iskân yerlerine yerleşmekte idi. Türk hakanının ve idarecilerinin maiyeti ordu olduğundan böyle hallerde o iskân yeri 'Ordu Balık' , 'Ordu Kent' gibi adlar almaktadır. Bu tarz şehirler ayrıca 'Han Balığı', 'Beğ-Şehri' diye de anılmaktadır.²¹⁶

3. 5. Uygurlar Siyasi Tarihi

II. Gök-Türk Devleti'nin yıkılmasından sonra o bölgede Uygurlar siyasi hâkimiyeti ele geçirmiştir. Uygurlar Töles boyları içinde yer almaktadır. 603 yılını takip eden yıllarda Gök-Tüklere karşı isyan eden Töles boyları arasında yer almışlardır. 627-646 yılları arasında bağımsız olan Sir Tarduş siyasi birliği içinde yer almışlardır. 648 yılında ise Çin'e bağlanmışlardır. 682'de II. Gök-Türk Devleti kurulunca ise Dokuz Oğuzlarla birlikte bu devletin egemenliği altına girmişlerdir.

Uygurlar, 744 yılında Basmılları mağlup ederek Kutluk Bilge Kül Kağan önderliğinde Uygur Kağanlığını kurmuşlardır. Kutluk Bilge Kül Kağandan sonra yerine oğlu Moyen-Çor geçmiştir. Bu dönem Uygurların dört tarafta geliştikleri bir dönemdir. Batıda Karluklar ile Çu ve Talas nehri bölgesinde oturan Türgişler üzerine yapılan seferlerle Uygur Devleti'nin sınırları Sirderya nehrine kadar ulaşmıştır. Kuzey bölgesinde ise Kırgızlar üzerine yapılan seferlerle onların isyanı bastırılmıştır. Moyen-Çor kağan olduğu zaman Çin oldukça karışık bir dönemden geçmektedir. Çıkan An Lu-shan isyanında Doğu başkenti olan Lo-yang ile batı başkenti olan Ch'ang-an isyancılar tarafından ele geçirilmiştir. Bu isyanın bastırılması sırasında Uygurlar Çin'e büyük destek vermiş ve bu desteğinin karşılığında Çin İmparatorunun kızı Moyen-Çor'a gelin olarak verilmiştir. Moyen-Çor Kağan 759 yılında ölünce yerine oğlu Böğü, kağan olmuştur. Bu esnada Çin'de yine karışıklıklar devam etmektedir.²¹⁷

²¹⁵ Eyüp Sarıtaş, İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültürel Hayat (Çin'de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre), Scala Yayıncılık, İstanbul 2010, s.243.

²¹⁶ Emel Esin, 'Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)', Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.129-133.

²¹⁷ Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2007, 59-62.; İbrahim Kafesoğlu, "İslam Öncesi Türk Devletleri", İslam Ansiklopedisi, C.III, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s.517.

İmparator Bögü Kağan'dan yardım istemiştir. Uygur kuvvetleri yeniden teşkilatlandırılmış ve P'u-ku Huai-en, doğu başkumandanı olarak görevlendirilmiştir. İsyan başarılı bir şekilde bastırılmış ve bu yardımlar karşılığında Çin İmparatoru Kağan'a her yıl iki bin ailenin gelirini vergi olarak göndermeyi kabul etmiştir.²¹⁸

Bögü Kağan döneminde Çin ile kurulan temaslar sonucunda Maniheizmden etkilenen Kağan devletin resmi dini olarak kabul etmiş ve böylece Uygurlar karakter değiştirerek yerleşik bir topluluk haline gelmeye başlamıştır. 779 yılına gelindiğinde ise Çin seferine engel olmak isteyen Tun Baga Tarkan, Bögü Kağan'ı öldürmüş ve Alp Kutlug Bilge ünvanını alarak tahta geçmiştir. Bu dönemde de Çin üzerindeki baskı devam etmiştir. Alp Kutlug Bilge Kağan'dan sonra yerine oğlu To-lo-ssu, Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge ünvanı ile başa geçmiştir. Ancak kısa süre sonra 790 yılında kağan ölünce yerine genç yaştaki oğlu Feng-ch'eng Kağan tahta geçmiştir.²¹⁹ Feng-ch'eng Kağan 795 yılında ölünce yerine tahta geçecek bir oğlu olmadığı için Uygur büyükleri ve halk tarafından tahta başbakan olan Kutlug Bilge, Ay Tengride Ülüg bulmuş Alp Ulug Bilge Kağan ünvanı ile tahta geçmiştir. Bu Kağanın en önemli faaliyetleri; Karluk isyanını bastırması ve büyük Kırgız zaferidir.²²⁰

²¹⁸ Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2007, 59-62.; İbrahim Kafesoğlu, "İslam Öncesi Türk Devletleri", İslam Ansiklopedisi, C.III, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s.517.; İbrahim Kafesoğlu, "Uygurlar", Türk Dünyası El Kitabı, C.I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, s.145-147.; Gülçin Çandarlıoğlu, "İslamiyetten Önce Doğu Türkistan", Doğu Türkistan'ın Sesi, C.III, S.X, İstanbul 1986, s.13-14.; Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", Türkler Ansiklopedisi, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.194-196.; Ablet Kamalov, "Uygur İmparatorluğu (744-840)", Türkler Ansiklopedisi, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.226.; Erkin Emet, "Uygur Türkleri", Türkler Ansiklopedisi, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.234.; Bahaeddin Ögel, "Uygur Devleti'nin Teşekkülü", Belleten, C.XIX, S.LXXV, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1955, s.334.; Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar ve Bunların İç Yüzü", İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S.XXXI, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1977, s.37.; Bahaeddin Ögel, "Uygurların Menşe Efsanesi", Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.VI, S.I-II, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1948, s.17-18.; Hüseyin Namık Orkun, "Uygur Türkleri Hakkında Garbdaki Tetkikler", Yücel Kültür Mecmuası, C.VII, S.XXXVII, İstanbul 1938, s.134.

²¹⁹ İbrahim Kafesoğlu, "İslam Öncesi Türk Devletleri", İslam Ansiklopedisi, C.III, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s.517.; Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", Türkler Ansiklopedisi, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 199-200.; Ahmet Taşağıl, "Uygurlar", Türkler Ansiklopedisi, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.2018.; İbrahim Kafesoğlu, "Uygurlar", Doğu Türkistan'ın Sesi, C.II, S.VII-VIII, İstanbul 1985, s.9.; Ahmet Taşağıl, "Türk Adı ve Türkler/2", Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, C.LV, CCCXXVII, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2014, s.25.

²²⁰ Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2007, s.63-67.

Turfan bölgesi ve Doğu Türkistan şehirlerine önem vermiş ve Uygurların yeni yurtlar edinmelerinde etkisi olmuştur. Kırgızlara karşı kazanılan zaferle Uygurlar Orta Asya'da en geniş sınırlara ulaşmıştır. Kutlug Bilge'den sonra yerine Tengride bolmuş Alp Külüg Bilge Kağan tahta geçmiştir (805). Bu hakan döneminde Türkistan'ın önemli şehirlerinden Kuca Tibetlilerin elinden alınmıştır. 808 yılında Uygur tahtında Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan görülmektedir. Bu dönemde asi kabileler arasında gösterilen Sha-t'o'lar Ötüken'e gelerek Uygur hâkimiyetini kabul etmiştir. Bu durum Uygurların siyasi gücünün ne kadar büyük olduğunu göstermektedir. 812 yılında Uygur askerleri batıdaki Tibetlilere saldırınca Çin hudut garnizonlarında sıkı tedbirler almak durumunda kalmıştır. 821 yılında Ay Tengride Kut bulmuş Alp Bilge Kağan ölmüş ve yerine Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan tahta geçmiştir. Çin sarayından Uygur kağanına Çinli bir prenses gönderilerek akrabalık tesis edilmiştir.

821 yılı Uygur siyasi tarihi için bir dönüm noktası niteliğindedir. Bu dönemden sonra iç karışıklıklar, entrikalar, suikastlar birbirini izlemiş ve Uygurlar zayıflamaya başlamıştır. Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan devletin durumunu düzeltmek için çabalasa da bir netice alamadan 824 yılında vefat etmiştir. Yerine kardeşi Ho-sa (Hazar Tegin), Ay Tengride Kut bulmuş Bilge Kağan ünvanı ile tahta geçmiştir. Bu dönemde Çinliler Uygurları zayıflatmak için bazı entrikalar çevirse de Uygur atlarının karşılığında yüksek ücretler ödemeye de devam etmiştir. 832 yılında Uygur tahtında Hu Tegin, Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan olarak görülmektedir. 839 senesinde Hakanın nazırları tahtı ele geçirmek istediye de kağan durumu fark etmiş ve onları öldürtmüştür. Ancak kağan ölünce yerine Ho-sa Tegin kağan olarak tahta geçmiştir. Hu Tegin'in ölümüne üzülen ve nazır olan Kürebir'e kızan bir başka Uygur generali Külüg Baga, Kırgızlarla anlaşma yapmış ve Uygur başkentine saldırmıştır. Ho-sa Tegin ve Kürebir'i öldürerek kağanlık otağını yıkmış ve Uygur devletine son vermiştir.^{221*}

²²¹ Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2007, s.63-67.; Emel Esin, "Milli Kültür Tarihi Safhalarına Bakış", Doğu Türkistan'ın Sesi, Ağustos, Eylül, Ekim, İstanbul 1987, s.45.; Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", Türkler Ansiklopedisi, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.201-206.; Salim Koca, "Uygur Devleti ve Tarihi Rolü", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1990, s.21-22.

* Uygur Devleti siyasi tarihi hakkında detaylı bilgi için bakınız; Gülçin Çandarlıoğlu, Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2004; Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Hakanlığı", Tarihte Türk Devletleri, C.I, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987; Özkan İzgi, Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar, Kültür ve Turizm Bakanlığı

3.5.1.Kan-chou Uygur Devleti (Sarı Uygurlar)

840 yılında Kırgız yenilgisinden sonra Uygur kavimleri hakan sülalesi mensuplarının idaresi altında dört bir yana göç etmiştir. Farklı bölgelere göç etmek durumunda kalan Uygurlar, zamanla küçük şehir devletleri kurarak Orta Asya İpek Yolu ticaretine hâkim olmuşlardır. Bu devletlerden birisi de Kan-chou Uygur Devleti'dir. Kan-chou Uygurları Çindeki Tang sülalesi ile iyi ilişkiler kurmuş ve beş sülale devri boyunca dostluk ilişkileri devam ettirilmiştir. Çinli prenseslerle evlenen Uygur Kağanları akrabalık ilişkilerine bu dönemde de devam etmiştir. Uygurlar X.yüzyıla kadar merkezi Tun-huang'da bulunan Çinlilerin vazifeye koyuluş ordusuna bağlı olarak hareket etmiştir. 905 yılında ordunun Çinli kumandanı, Çin İmparatoru'ndan ayrılıp, Kua, Sha, Yi ve Hsi isimli dört vilayetten oluşan otonom bir devlet kurmuş ve Uygurlara baskı yapmaya başlayınca Uygurlar 911 yılında Tegin'in kumandasında krallığın merkezi olan Tun-huang'ı ele geçirmiştir. Bu zafer Uygurların Çinlilerin nezdinde itibarını arttırmıştır. 924-928 yılları arasında Uygur ülkesinde sık sık kağan değişikliği yaşanması ülkede karışık bir durum yaşandığını göstermektedir. 931-932 yıllarında Tangutlar Uygur kervanlarına saldırınca Çinliler ve Uygurlar birlikte mücadele vermiştir. Jen-yu Kağan 933'te ölünce yerine Jen-mei geçmiştir. Sarı Uygurlar siyasi olarak 940'tan sonra Hitay (Ki-tan, Liao) ların 1028'den sonra Tangutların, 1226'dan sonra da Cengiz Devleti'nin nüfuzu altında kalmıştır. Günümüzde kuzeybatı Çin'de yaşayan Uygurlar onların torunudur.²²²

Yayımları, Ankara 1986; Özkan İzgi, Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987;

²²² Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2007, s.67-69.; İbrahim Kafesoğlu, "İslam Öncesi Türk Devletleri", İslam Ansiklopedisi, C.III, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s. 517.; İbrahim Kafesoğlu, "Uygurlar", Türk Dünyası El Kitabı, C.I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, s.148-149.; Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", Türkler Ansiklopedisi, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.206-207.; Gülçin Çandarlıoğlu, "Dünkü ve Bugünkü Sarı Uygurlar", Doğu Türkistan'ın Sesi, S.XLIII-XLIV, İstanbul 1995, s.38-39.; Gülçin Çandarlıoğlu, "Kan-Chou Uygur Devleti (Sarı Uygurlar)", Tarihte Türk Devletleri, C.I, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, s.247-249.

3.5.2. Turfan Uygur Devleti

840 yılında etrafa yayılan Uygur boylarından bir kısmı batıya göç ederek Beşbalık, Turfan, Hoço, Kaşgar bölgesine yerleşmiş ve son Uygur kağanının yeğeni Mengli'yi kağan seçmişlerdir. Tibet korkusundan dolayı Çin yeni kurulan bu devletle iyi geçinmiş ve dostane ilişkiler kurmuştur. Devletin kışlık başkenti Kao-ch'ang, yazlık başkenti Beşbalık idir. 1406 yılından sonra bölgede Turfan şehri önem kazanmaya başlamıştır. Kaynaklarda bu devlet bazen önemli şehirlerinin isimlerine göre bazen de hükümdar adlarına göre Arslan Han Uygurları veya İdikut Uygurları olarak geçmektedir. Orta Asya'nın önemli ticaret yollarının üzerinde bulunması bu devleti iktisadi yönden güçlendirmiş ve 911 yılında bağımsız olan Uygur Devleti güneyde Tibet, Batı Türkistan'da Karluk bölgesi ile sınırlıdır. 1209 yılında Cengiz Han'a bağlanmış ve 1368 yılına kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Günümüzde Doğu Türkistan Uygur özerk bölgesinde yaşamaktadırlar.²²³

Uygur siyasi tarihi hakkında bilgi verdikten sonra Uygurlar tarafından kurulan ve günümüze kalıntıları ulaşan şehir örneklerini inceleyerek çalışmamıza devam edelim;

3.6. Şehirler

Uygurların siyasi tarihine baktığımızda üç dönemde ve üç bölgede incelemek mümkündür. Kurulan ilk Uygur Devleti Ötüken bölgesinde diğer Uygur Devletleri ise Kansu ve Turfan bölgesinde kurulmuştur. Bu dönemde Türkler yerleşik yaşam konusunda ileri bir medeniyete ulaşmış kurulan şehir sayısı bir hayli artmıştır. Uygurlar dönemi aynı zamanda sanat ve mimarinin de geliştiği bir dönemdir.²²⁴

²²³ Türk Dünyası Kültür Atlası İslam Öncesi Dönem, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2007, s.69-70.; İbrahim Kafesoğlu, "İslam Öncesi Türk Devletleri", İslam Ansiklopedisi, C.III, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s. 517.; İbrahim Kafesoğlu, "Uygurlar", Türk Dünyası El Kitabı, C.I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992, s.149-150.; Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", Türkler Ansiklopedisi, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.207.; Özkan İzgi, "Kao-Ch'ang Uygurları Hakkında", İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S.XXXII, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1979, s.1-10.; Özkan İzgi, "Kao-Ch'ang (Turfan) Uygurları", Tarihte Türk Devletleri, C.I, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, s.235-245.; Özkan İzgi, "Turfan Uygurları Kültürü Hakkında Bazı Düşünceler", Uluslar arası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri ", Ankara 1997, s.51-57.;

²²⁴ Sefa Öcal, "Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.XXXIII, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1983, s.128-131.; Koray Özcan, "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VII.yüzyıldan XIII.yüzyıla Kadar)", Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi, C.XX, S.II, Ankara 2005, s.259.

Uygurlar yeni ele geçirilen şehirlerde Türk idaresini kurarken buraların Türkleştirilmesi için bölgeye Türkleri yerleştirmiş ve iskân politikası uygulamışlardır. Uygur halkı, yerleşime eski kentlere oturarak geçtiği gibi, yeni kentler kurarak bu alanda ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Uygur kentlerinin genel özelliği, kerpiçten sur ile çevrilmiş kareye yakın bir dikdörtgen şeklinde dış kısmında ise hendeklerle sur güçlendirilmiştir. Kalenin çevresindeki yollara açılan kapısı dört tarafta birer tanedir.²²⁵

3.6.1.Ordu Balıg

VIII. yüzyılda Uygur Devleti'nin başkenti olarak Böğü Kağan tarafından Orhun Nehri kıyısında kurulmuştur. Uygurlar bu şehre "Ordu Balıg" yani "Kağan Otağı'nın bulunduğu şehir" adını vermiştir. Şehirde çoğunluk olarak Soğdak tüccarları oturmakta ve Mani dinine inanmaktadırlar. Ordu Balıg şehri daha sonradan Kara-Balgasun ve Kara-Kurum gibi isimlerle anılmıştır. Temim ibn Bahr el-Muttavi'nin Uygur devletinin başkentine dair yazdıkları önemlidir. Gezgin Uygurların ülkesinde 20 gün yol aldıktan sonra birbirine yakın köylerin bulunduğu bayındır bir şehre girdiğini ve bu şehrin korunaklı surlarla çevrili olduğunu söyler. Şehrin 12 tane muazzam demir kapısı olduğunu, çok sayıda çarşısının olduğunu kaydetmiştir.

Karabalgasun-Ordu Balıg harabesi incelendiğinde 600x600 metrekare büyüklüğünde bir binayı bünyesinde barındırmış ve kale burcu ile hisarları kapsayacak şekilde yaklaşık 10 metre yüksekliğindeki surlarla çevrilmiştir. Ordu Balıg Orta Asya'daki en iyi Orta Çağ askeri tekniğine sahip savunma sistemlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Diğer Uygur kalelerinden farklı olarak kale burcu, iç kale hendeği ve gözetleme kulelerine sahip orijinal bir savunma sistemi mevcuttur. Devletin yıkılmasından sonra şehir terk edilmiş ve X.asırda harabe haline gelmiştir. Günümüzde ise surların bir kısmı ile yıkılan temelleri kalmıştır.²²⁶

²²⁵ Sefa Öcal, "Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.XXIII, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1983, s.128-131.; Koray Özcan, "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VII.yüzyıldan XIII.yüzyıla Kadar)", Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi, C.XX, S.II, Ankara 2005, s.259.; Süleyman Güngör, "İdik Kut Şehri Hoço Uygurlar'ın Kente Yerleşmesi", Avrasya Etüdüleri, S.XVIII, Tika, Ankara 2000, s.12-13.

²²⁶ Sefa Öcal, "Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.XXIII, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1983, s.128-131.; Koray Özcan, "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VII.yüzyıldan XIII.yüzyıla Kadar)", Gazi

3.6.2.Beş Balıg (Biş Balıg, Beş Şehir)

Beş Balıg (Beş Şehir) Çince Pei-t'ing (Kuzey Sarayı) anlamına gelmektedir. Hududu'l-âlem'de Pencı Kes olarak geçmektedir. Pencı Kes Türkçe Beş Balık kelimesinin karşılığıdır. Şehir Doğu Türkistan'da Tanrı Dağları'nın kuzeyinde kurulmuştur. Şehrin günümüzdeki yeri Hu-pao-tes kasabası civarında, Tsi-ma-sa Şehri'nin 10 km kuzeyinde bugün P'o-Çöng-tse olarak adlandırılan 4 km genişliğindeki harabelerin olduğu yerdir. 658 yılından itibaren şehir Çin idaresinde bir bölgenin merkezi olarak kullanılmıştır.

Bölge idaresi bazen Çinli bazen de Türk valilere geçmiştir. 714 yılında Türk ve Tibetliler tarafından bölgedeki Çin egemenliğine son verilmiş Uygurların eline geçen Beş Şehir (Pei-t'ing) daha sonra 791 yılında Karluk idaresine alınmıştır. Uygurlar döneminde havası serin olduğu için yazlık başkent olarak kullanılmıştır. Şehirde çok sayıda Budizm ve Maniheizme ait tapınaklar mevcuttur. Şehir XIII. asırda İdikut ünvanını taşıyan bir Uygur prensinin başkenti olup bu Uygur prensi daha sonra 1209'da Cengiz Han'a tabi olmuştur.

3.6.3.Turfan (Kao-Ch'ang)

Turfan ovası Tanrı dağlarının eteklerinde yer alan uçsuz bucaksız yeşil topraklardır. Tarih boyunca genelde Türklerin idaresinde olan bir şehirdir. 759 yılında Uygurların hâkimiyetine giren şehirde yapılan kazılarda çok sayıda kitap ve kitaplık ele geçirilmiştir. İpek Yolu'nun kuzey kolunun geçtiği vaha merkezinde bulunan Turfan Şehri bir kervan ve ticaret şehridir.²²⁷

Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi, C.XX, S.II, Ankara 2005, s.259.; Ablet Kamalov, "Göçebe Uygur Kültürü", Türkler Ansiklopedisi, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.101.; Yılmaz Can, "Anadolu Öncesi Türk Kenti", Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.152.; Cengiz Alyılmaz, "Eski Türklerde Konargöçerlik ve Şehircilik", Yeni Türkiye, C.IX, S.LIII-LIV, Ankara 1974, s.1004.; Hatice Şirin User, "Kök-Türk ve Ötüken-Uygur Yazutlarında 'İmar Etmek', 'Yapı Kurmak', 'İnşa Etmek' Kavramları", Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, C.XIV, S.I, İzmir 2008, s.1893.; M. Oluş Arık, "Moğolistan'da Türk Anıtları ve Orta Asya'da Türk Mimarlık ve Sanat Varlığına Yönelik Arkeoloji Notları", Yeni Türkiye, S.XCVII, Ankara 2015, s.600.; Zekeriya Kitapçı, "Ötüken Uygurları Arasında İslamiyet", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.CXLV, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003, s.14-15.; Varis Abdurrahman, "Tarihi Türk Şehri Balasagun Hakkında Yeni İncelemeler", Belleten, C.LXVII, S.CCL, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s.771-779.; Servet Somuncuoğlu, "Tuva Uygur Sarayı", Atlas Dergisi, S.CXC, İstanbul 2009, s.83.; Faruk Sümer, Eski Türklerde Şehircilik, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.30-34.

²²⁷ Sefa Öcal, "Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.XXIII, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1983, s.131-136.; Tuncer Baykara, "Türk Tarihi ve Şehir: Türklerde Yerleşik Hayat", Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı III, Yeni

3.6.4.Hoça (Koça)

Yakınında bulunan volkanik bir dağdan dolayı *Ateş Şehri* olarak da anılmıştır. 840 yılından sonra güneye yönelen Uygurlar devletinin merkezi olarak Turfan Ovası'ndaki Hoça şehrini kullanmıştır. Hududu'l Âlem'de Uygurların on yedi şehirden bahsedilmiştir. Okunuşu ve yeri tespit edilen şehirlerden birisi Çinanikes olup Çinliler tarafından Kao-Çang, Uygur Türkleri tarafından ise Koça-Koçu olarak adlandırılmıştır. Şehir Turfan'ın 45 km. güneydoğusunda bulunmaktadır. Uygurlar hayvan sürülerinin çok olması ve şehrin sıcak olmasından dolayı burayı kışlık şehir olarak kullanmış ve daha sonra şehri *İdikut* olarak adlandırmışlardır. Alman arkeolog Grunwedel tarafından ortaya çıkarılan plana göre Hoça, kareye yakın surlarla çevrili bir kale kent şeklindedir. Yapı malzemesinden kaynaklı olarak bazı bölümlerin harabesi bile günümüze ulaşamamıştır. Ticari etkinlik bakımından benzetildiği için *Çöl Pompeisi* * şeklinde de adlandırılmıştır.²²⁸

Türkiye Yayınları, S.XLV, Ankara 2002, s.434.; Faruk Sümer, Eski Türklerde Şehircilik, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.39; Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s.62.

* Pompei İtalya'da bulunan Napoli şehrine 25-30 km uzaklıkta bulunan antik bir şehirdir. Zengin, denize yakın ve ticareti ile ünlü bir şehirdir.

²²⁸ Sefa Öcal, *“Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri”*, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.XXIII, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1983, s.131-136.; Tuncer Baykara, *“Türk Tarihi ve Şehir: Türklerde Yerleşik Hayat”*, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı III, Yeni Türkiye Yayınları, S.XLV, Ankara 2002, s.434.; Şinasi Tekin, *“Eski Türklerde Göçebe ve Şehir Medeniyeti”*, Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, S.III, Erzurum 1972.; Muhaddere N. Özerdim, *“Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri”*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.IX-X, S.I-IV, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1951, s.109, 161.; Süleyman Güngör, *“İdik Kut Şehri Hoço Uygurlar'ın Kente Yerleşmesi”*, Avrasya Etüdüleri, S.XVIII, Tika, Ankara 2000, s.13.; A.von Gabain, *“Kök-Türklerin Tarihine Bir Bakış”*, Çev. Saadet Çağatay, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.II, S.V, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1944, s.692.; Zekeriyâ Kitapçı, *“Çin Elçisi Wang Yande ve İslam Gerçeği”*, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.CXLVI, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003, s.148-151.; Tahsin Banguoğlu, *“Uygurlar ve Uygurca Üzerine”*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1958, s.98-99.; Nejat Diyarbakirli, *“Doğu Türkistan Uygur Eli Seyahat Notları I”*, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.CCXLVI, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2007, s.19-20.; Sultan Mahmut Kaşgarlı, *“Doğu Türkistan Şehirleri I Turfan”*, Doğu Türkistan'ın Sesi, C.I, S.III, İstanbul 1984, s.37.; Sırrı Erinç, *“Beşbalık”*, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1992, s.551-552.; Şinasi Tekin, *“Hoço Uygurlarının Medeniyetine Ait Notlar”*, Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, C.XIII, S.CXLVII, İstanbul 1959, s.10.; Muhaddere Özerdim, *“Uygurlar Devrinde Turfan-Karahoço Şehrinde Evler”*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, XVI, S.III-IV, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1958, s.98.; Faruk Sümer, Eski Türklerde Şehircilik, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.39-40.; Bahaeddin Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.380, 389.; Emel Esin, *“Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)”*, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.139; Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s.62,144.

3.6.5. Hami (Kumul)

IX. yüzyılda Uygurlar sınırlarını doğuda genişleterek Hami şehrini ele geçirmiştir. Hami, Uygurların doğusunda yer alır. Çince kaynaklarda *Kumul* olarak geçmektedir. Hudud'l-âlem'de Kumul şehrinin çimenlerle ve meralarla kaplı olduğu halkın koyun beslediğinden bahsedilmektedir. Çin elçisi Wang-Yen-te bu şehirle ilgili izlenimlerini şöyle anlatır;

“Hami Şehrinde ağaçlar üzerinde yaşayan fakat Çin'deki gibi insanlar tarafından yetiştirilmeyen ipek böcekleri vardır. İpek kozaları ağaçlar üzerinden toplanıp bunlardan çok güzel kumaşlar yapılmaktadır. Büyük kıvruklu ve etleri lezzetli koyunların, çok iyi cins değirmen taşları ve bu taşlardan elde edilen çelik cevherleri bu şehrin saymaya değerli önemli şeylerindedir” diyerek şehrin güzelliğini anlatmaktadır.²²⁹

3.6.6.Kaşgar (Karaşar)

759 yılında Uygur egemenliği altına giren Kaşgar Türkistan'da bulunan eski bir Türk şehridir. Kaşgarlı Mahmut'a göre Kaşgar'a Ordu-Kent denilmekte ve hakanın durduğu şehir, merkez anlamına gelmektedir. Çin kaynaklarında ise Kaşi olarak geçmektedir. Gök-Türk ve Uygurlar döneminde ekonomik yönden gelişmiş ancak Moğol istilasını sırasında bir hayli tahrip edilmiştir.²³⁰

3.6.7.Urumçi (Lun-tay)

Tien-Şan dağlarının kuzey eteklerinde, Çin'in batısında yer alan Uygur bölgesinin merkez şehridir. 857-866 yılında Turfan Uygurları sınırlarını Urumçi şehrine kadar genişletmiştir. Uygurlar dönemine ait şehirleri genel olarak şu şekilde sıralayabiliriz; Turfan, Kuça, Kızıl, Hara Hoça, Hotan, Maralbaşı, Kumtura, Karaşar, Barkul, Hami, Beşbalık gibi.²³¹

²²⁹ Mahmut Kaşgarlı, Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası, Çağrı Yayınları, İstanbul 2004, s.168.; Zekeriyâ Kitapçı, “*Ötüken Uygurları Arasında İslamiyet*”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.CXLV, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003, s.153; Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s.63.

²³⁰ Mahmut Kaşgarlı, Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası, Çağrı Yayınları, İstanbul 2004, s.168.; Zekeriyâ Kitapçı, “*Ötüken Uygurları Arasında İslamiyet*”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.CXLV, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003, s.153.; Keith Hitchins, “*Kaşgar*”, İslam Ansiklopedisi, C.XXV, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2002, s.7.

²³¹ Sefa Öcal, “*Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri*”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.XXIII, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1983, s.136-138.; Yılmaz Can, “*Anadolu Öncesi*

3.6.8.Barshan (Yukarı Nuşcan)

Şehir Semerkant'tan 250 km uzaklıkta Şaş (Taşkent) ve Fergana tarafında bulunmaktadır. Kendisine bağlı dört büyük beş tane de küçük şehri olan eyalet merkezidir. Şehir halkının tamamı Türk'tür.²³² Türk ülkeleri arasında en güçlü korunan şehirlerden birisidir. İç ve dış olmak üzere korunaklı iki suru vardır.²³³

3.6.9.Hoten

Turfan Uygur Devleti'nin önemli merkezlerinden birisi de Hoten'dir. Pamir Altın Dağlarının kuzeyi ile Taklamakan Çölü arasında kurulmuştur. İpek Yolu'nun bir kolunun Hoten'den geçmesi bölgeyi ticaret açısından önemli hale getirmiştir. Şehir Uygur Devleti'nin yıkılması ve bunun sonucunda Uygurların Hoten'e gelmeleriyle tamamen Türkleşmiştir. İslam coğrafyacılarından Gerdizi Hoten ile ilgili şu önemli bilgileri aktarmıştır:

*“Şehirde çok sayıda putların olduğunu, şehre Dokuz Oğuzlar'ın hâkim olduğunu, iki tane kilise ve kuzeyinde Müslümanlara ait mezarın olduğunu meyve, arpa, darı, susam ve pamuk yetiştirildiğini, ipekçilik yapıldığını” kaydetmiştir.*²³⁴

Uygurlar dönemi Türk şehircilik tarihi açısından oldukça önemli bir dönemdir. Bu dönemde kurulan şehirlerin sayısı artarken aynı zamanda kabul edilen Budizm ve maniheizm gibi dinlerin de etkisiyle mimari ve şehircilikde mabetler ve manastırlar inşa edilerek farklı oluşumlar meydana getirilmiştir.

Türk Kenti”, Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.152.; Muhaddere N. Özerdim, “Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri”, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.X, S.III-IV, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1951, s. 162-164.; Celal Esad Arseven, “İslamiyetten Önce Türkler”, Türk Sanatı Tarihi, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1971, s.17.; Yaşar Çoruhlu, Erken Devir Türk Sanatı, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011, s.255.

²³² Zekeriya Kitapçı, “Ötüken Uygurları Arasında İslamiyet”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.CXLV, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003, s.15.

²³³ Zekeriya Kitapçı, “Ötüken Uygurları Arasında İslamiyet”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.CXLV, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003, s.15.

²³⁴ Ahmet Taşağıl, “Hoten”, İslam Ansiklopedisi, C.V, İstanbul 1998, s.251-252.; Zekeriya Kitapçı, “Ötüken Uygurları Arasında İslamiyet”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.CXLV, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003, s.152.

SONUÇ

Şehir insan topluluklarının bir bölgeye gelip orada kendilerine ait yapılar inşa etmesiyle ortaya çıkan bir unsurdur. İnsanlığın gelişim evreleri incelendiğinde geçim kaynağı olarak avcılık, toplayıcılık olarak başlayan süreç tarım, madencilik ve ticaretle devam etmiştir. İnsanlar eski dönemlerde üretemeyen sadece tüketici bir topluluk şeklinde mağara ve ağaç kovuklarında yaşamlarını sürdürmüştür.

Zaman içinde bilgi birikimin artması ve etkileşim sayesinde geçim kaynağı avcılık ve toplayıcılığın dışına çıkmış ve insanlar nehir kenarları ve su kıyılarına inerek tarım yapmaya ve kendi ürettikleri mahsulleri tüketmeye başlamıştır. Böylece insanoğlu artık hem üretici hem tüketici toplum vasfına kavuşmuştur. Tarımın yapılabilmesi için bazı şartlar gereklidir. Günümüzde bile değişmeyen temel ilkelerden birisi toprağın ekilip dikildiği dönemde o bölgede kalmak ve ürünün oluşum evresinde onu takip ederek büyümesini sağlamaktır. Bu durumda ister istemez o bölgeye belli bir dönemde olsa yerleşmeyi zorunlu kılmıştır. Türklerde geçim kaynağı olarak tarımla uğraşmış gerek kendileri gerekse hayvanları için ürünler üretmişlerdir. Tarım kültüründe insanın yediği ürünler dışında hayvanların beslenmesi içinde gerekli olan ürünler yetiştirmek mümkündür. Bu durum Asya Hunlarından itibaren görülmüş ve bu döneme ait tarım aletleri (saban, demir, orak), sulama kanalları tespit edilmiştir. Asya Hunları dönemine ait şehirler günümüze kadar yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılmış ve bu döneme ait mevcuttaki bilgiler değişmeye başlamıştır. Böylece Hunların sadece göçebe olan ve Çin'e akın yapan bir millet olmadığı ortaya çıkmıştır. Prof.Dr. Tilla Deniz Baykuzu tarafından yayınlanan *Bir Hun Başkenti; T'ung Wang Ch'eng* isimli makalede Hunların dağılmasından sonra kalan Türk boyları Çin'e yerleşip orada devlet kurmuşlardır. Büyük Hsia devletinin kurucusu Ho-lien-Po-Po tarafından T'ung wan Ch'eng adlı şehir kurulmuş ve bu dönemde yapılan saray, köşk, kule vs. gibi yapılarla şehircilikte ilerleme kaydedilmiştir.

Gök-Türkler dönemine geldiğimizde şehirleşme devam etmiş tarımın yanında madencilik, ticaret gibi ekonomik kollar ilerlemiştir. Zira Gök-Türkler Juan-Juanların demir işinde çalışmış ve bu döneme ait demir döküm atölyeleri kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Atölyelerin kurulması da bir bölgeye yerleşildiğinin önemli kanıtlarındandır. Çünkü atölye taşınabilir bir yapı değildir.

Atölyenin kurulacağı bölgeye inşa edilmesi gerekir. Bu dönemde Çin ile olan ilişkilerde Çin'den tohumluk buğday, darı istenmesi Gök-Türklerin tarımı bildiğini göstermektedir. Gök-Türkler döneminde kurulan birçok şehrin ortaya çıkarılması Hunlar dönemindeki şehirleşmenin devam ettiğini göstermektedir. Bu dönemde *Makı Kurgan* isimli kale-şehir, hatun-kent ve ordu-kent gibi şehir örnekleri verilmiştir. *Makı Kurgan* savunma amacıyla kurulan bir kale olup etrafında kaledeki görevlilerin ve onların ailelerinin yaşadığı bir şehir tipidir.

Hakanların seferlere çıktığı dönemde yanlarında hatun ve diğer aile üyelerinin gelmesi ve hakanın yakınındaki bir bölgeye yerleşmesi sonucunda da *hatun-kent* olarak adlandırılan yerleşim tipi ortaya çıkmıştır. *Ordu-kent* ise hakanın sefere çıktığı dönemde sefere katılan askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ortaya çıkan bir yerleşme türüdür. Sefere katılan askerler üretim yapamayan sadece talep eden kesimi oluşturmaktadır. Dolayısıyla askerlerin beslenme giyim gibi ihtiyaçları bölgeye gelen tüccarların mal satması sonucunda karşılanmıştır. Malların satılabilmesi için kurulan pazarlar sayesinde şehirde ticaret canlanmış ve nüfus artmaya başlamıştır. Böylece şehirleşme evreleri aşama aşama tamamlanmıştır. Yapılan saraylar, köşkler, sulama kanalları ile bu dönemde mimaride gelişmiştir. Gök-Türkler dönemine ait Fergana'da bulunan Tötö Kanalı günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Gök-Türkler dönemine ait diğer önemli nokta Soğdlarla kurulan ilişkilere dir. Bu dönemde tüccar bir kavim olan Soğdlar ile yakınlık kurulmuş ve Soğd yönetimi altındaki bölgelerde hâkimiyet Gök-Türklerle geçmiştir. Gök-Türkler bu bölgeleri kendi atadıkları yabgu, şad gibi ünvanlar verdikleri kişiler aracılığıyla yönetmiş ve buradaki şehirlere yerleşmiştir. Pencikent bu şehir örneklerinden birisidir. Bölgede yapılan kazılarda ortaya çıkarılan sikkelerde Gök-Türk kağanının ve Türk hükümdar ünvanlarının geçmesi bölge yönetiminde Gök-Türk etkisini göstermektedir. Gök-Türk dönemine ait yerleşim yerlerinden olan Buhara, Semerkant, Taşkent gibi şehirlerde İslamiyetin kabulünden sonra yeni yapılar inşa edilmiş ve mimari gelişmiştir. Şüphesiz ki bu yapıların inşasında bir önceki döneme ait Gök-Türk etkisini görmek mümkündür.

Uygurlar dönemine baktığımızda şehircilik bir hayli ilerlemiş kurulan şehir sayısı artmıştır. Bu dönemde yapılan saraylar, köşkler, hastaneler, vakıflar vs. gibi yapılarda Çin etkisi artarken Türk mimariside oldukça gelişmiştir. Uygurlar Çin'den etkilenirken aynı zamanda kendilerine has bir şehir yapısında ortaya çıkarmıştır.

Bu dönemde Doğu Türkistan'daki Turfan, Hoço gibi şehirler ele geçirilmiş ve bölgeye Uygur Türkleri yerleştirilmiştir. Uygurlar aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde oldukça önemli olan Türkmenlerin Balkan ve Rumeli bölgesine yerleştirme politikası olarak adlandırılan *İskân politikası*'nı uygulayan Türk devletidir.

Türk şehirleri bilinenin aksine İslamiyetten önceki dönemde kurulup geliştirilmiş ve zamanla dünyanın farklı coğrafyalarına dağılan Türkler tarafından yine şehirler kurulmaya devam etmiştir. İslamiyetin kabul edilmesiyle birlikte Türklerin mevcuttaki mimari bilgilerine İslam mimarisi de eklenmiş ve ikisinin karışımından yeni bir sentez ortaya çıkmıştır; Türk-İslam Mimarisi. Böylece asırlar boyunca sürecek ilerleme günümüzde de devam etmektedir.

EKLER

KAYNAKLAR

ABDURRAHMAN, Varis, (2002), “*Koçu (İdikut) Uygur Devleti*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

ABDURRAHMAN, Varis, (2004), “*Tarihi Türk Şehri Balasagun Hakkında Yeni İncelemeler*”, **Bellekten**, C.LXVII, S.CCL, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

AKKAYA, M. Şükrü, (1943), “*Uygur Türklerini ve Kültürlerini Tanyalım*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi**, C.I, S.III, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara.

ALAN, H.-KARA, A.-Yorulmaz, O. (2015), **İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

ALYILMAZ, Cengiz, (1974), “*Eski Türklerde Konargöçerlik ve Şehircilik*”, **Yeni Türkiye** C.IX, S.LIII-LIV, Ankara.

ALYILMAZ, Cengiz, (2005), “*İpek Yolu ve Orhun Yazıtları*”, **Bilim ve Ütopya**, S.CXXVIII, İstanbul.

ALYILMAZ, Cengiz, (2002), “*Eski Türk Şehirleri ve Semerkant*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.XX, Erzurum.

ARDEL, Ahmet, (1964), “*Batı Türkistan*”, **Türk Kültürü**, S.XV, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

ARDEL, Ahmet, (1965), “*Türklerin Yeryüzünde Dağılışı ve Buldukları Sahaların Coğrafi Hususiyetleri*”, **Konferanslar I (1964)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

ARIK, M. Oluş, (2015), “*Moğolistan'da Türk Anıtları ve Orta Asya'da Türk Mimarlık ve Sanat Varlığına Yönelik Arkeoloji Notları*”, **Yeni Türkiye**, S.XCVII, Ankara.

ARSAL, Maksudi, Sadri, (2014), **Türk Tarihi ve Hukuk**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ARSEVEN, Esad, Celal, (1971), “*İslamiyetten Önce Türkler*”, **Türk Sanatı Tarihi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

ASLANAPA, Oktay, (1972), **Türk Sanatı I**, Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları, İstanbul.

ASLANAPA, Oktay, (1993), **Türk Sanatı El Kitabı**, İnkılâp Yayınları, İstanbul.

ATALAY, İbrahim, (2002), “*Türk Dünyasının Coğrafyası*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

- AVŞAR, Abdülhamit, (1985), “*Hoten*”, **Doğu Türkistanın Sesi**, C.II, S.VI, İstanbul.
- AYDIN, Erhan, (2012), **Eski Türk Yer Adları**, Kömen Yayınları, Konya.
- AYDINLI, Osman, (2009), “*Semerkant*”, **İslam Ansiklopedisi**, C.XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.
- AYNAKULOVA, Gülnisa, (2009), “*Hint Ön Asya Kültürel Etkileşiminde İpek Yolu ve Fergana*”, **VI. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, C.VI, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- BABAYAR, Gaybullah, (2002), “*Gök-Türk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- BABAYAR, Gaybullah, (2005), “*Türk Kültürünün Esas Temelleri Kök-Türklerde Para Sistemi*”, **Bilim ve Ütopya**, S.CXXVIII, İstanbul.
- BABAYAR, Gaybullah, (2012), “*İstanbul’a Giden Kök-Türk Elçileri: Bizans İmparatorluğu-Kök-Türk Kağanlığı Kültürel Etkileşimi (Nüvizmatik Malzemelere Göre)*”, **7.Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Türk ve Dünya Tarihinde İstanbul Bildiriler I**, Atatürk Kültür Merkezi, Konya.
- BAIPAKOV, Karl, (2002), “*VI-IX. Yüzyıllarda Kazakistan’daki Şehirler ve Yerleşik Kültür*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- BANARLI, S. Nihad, (1971), **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul.
- BANGUOĞLU, Tahsin, (1958), “*Uygurlar ve Uygurca Üzerine*”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- BARATOVA, S. Larıssa, (2002), “*Orta Asya’daki Türk Kağanlığı (M.S. 600-800)*”, “Çev. Başar Batur”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- BARTHOLD, V. Vasily, (2014), **Orta Asya**, “Çev.Ahsen Batur”, Selenge Yayınları, İstanbul.
- BARTHOLD, Vasily, (2013), **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, “Çev.Ragıp Hulusi Özdem”, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- BARTHOLD, V. Vasily, (2002), “*Eski Türk Tarihi ve Kültürü Üzerine Düşünceler*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı**, (1993), “*İslamiyetten Önce Türk Sanatı*”, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- BAYKARA, Tuncer, (2003), **Türk Kültürü**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- BAYKARA, Tuncer, (1999), “*Kaşgarlı’ya Göre Türk Ziraat Hayatı*”, **Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı**, İzmir.

BAYKARA, Tuncer, (2000), “*Türk Evi'nin Günümüze Ulaşan Tarihi Esasları*”, **Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri Bildiriler**, Dünya Basımevi, İstanbul.

BAYKARA, Tuncer, (1998), “*Türk Hayatında Şehir ve Cumhuriyet Devri Gelişmeleri*”, **Erdem**, C.XI, S.XXXII, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

BAYKARA, Tuncer, (1991), “*Eski Türk Ziraat Hayatı Üzerine Bazı Bilgiler*”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, S.VI, İstanbul.

BAYKARA, Tuncer, (1997), “*Türk Kültüründe İklim*”, **Erdem**, Ankara.

BAYKARA, Tuncer, (1994), “*Gök-Türk Yazıtları'nın Türk İskân (Yerleşme) Tarihindeki Yeri*” **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Türk Dil Kurumu, Ankara.

BAYKARA, Tuncer, (1984), “*Türk Hayatında Yerleşiklik ve Şehir Hayatı*”, **Töre Dergisi**, S.CLIV, Ankara.

BAYKARA, Tuncer, (2002), “*Türklerde Sosyal Yapı ve Şehir Hayatı*”, **Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı**, S.XLV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

BAYKARA, Tuncer, (1975), “*Eski Türk İktisadi Hayatı Şehir*”, **İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.VI, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

BAYKARA, Tuncer, (2002), “*Türk Tarihi ve Şehir: Türklerde Yerleşik Hayat*”, **Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı III**, S.XXXXV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

BAYKARA, Tuncer, (1980), “*Türk Şehircilik Tarihinden: Hatun Şehirleri*”, **Belleten**, C.XLIV, S.CLXXV, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

BAYKUZU, Deniz, Tilla, (2009), “*Bir Hun Başkenti: T'ung-Wan Ch'eng*”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C.VI, S.III, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara.

BAYKUZU, Deniz, Tilla, (2012), **Asya Hun İmparatorluğu**, Kömen Yayınları, Konya.

BAYKUZU, Deniz, Tilla, (2002), “*Kuzey Liang Hun Devleti*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

BAYKUZU, Deniz, Tilla, (2008), “*Geç Dönem (IV.-V.YY) Asya Hun Devletleri Sikkeleri*”, **Tarih Dergisi**, S.XLV, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

BRION, Marcel, (1981), **Hunların Hayatı**, “Çev. M.Reşat Uzmen”, Orkun Yayınevi, İstanbul.

CAFEROĞLU, Ahmet, (1934), “*Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları*”, **Türkiyat Mecmuası**, C.IV, Burhaneddin Matbası, İstanbul.

CAN, Yılmaz, (2002), “*Anadolu Öncesi Türk Kenti*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

CEZAR, Mustafa, (1977), **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

CHAVANNES, Edouard, (2013), **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, “Çev.Mustafa Koç”, Selenge Yayınları, İstanbul.

COSMO, Di, Nicola, (2002), “*Hun İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişi*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

CRESPIGNYİ De, Rafe, Richard, (2002), “*Hun Konfederasyonu'nun Bölünmesi ve Yıkılması*”, Çev.Bülent Keneş, **Türkler Ansiklopedisi**, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

ÇAKAN, Varis, (2010), “*Orta Asya'ya (Türkistan'a) Gelen Çinli Seyyahlar ve Onların Orta Asya İle İlgili Seyahat Notları*”, **XV. Türk Tarih Kongresi Bildiriler**, C.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ÇAKAN, Varis, (2008), “*Tarihi Süreç İçerisinde Kaşgar'ın İpek Yolu Üzerindeki Konumu*”, **Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler**, Ötüken Yayınları, İstanbul.

ÇAKMAK, Tülay, (2003), “*Çin'in Han Hanedanlığı'nın Hsiung-Nulara (Hun) Yönelik Sınır Stratejisi*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.XXII, Erzurum.

ÇAKMAK, Tülay, (2003), “*Hsiung-Nu (Hun) Kişi Ad ve Unvanlarının Eski Çince Yazı Çevrimi*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.XXI, Erzurum.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, (2002), “*Eski Türklerden Anadolu'ya Türklerin Göçleri ve Yayılmaları*”, **Yeni Türkiye**, C.II, S.XLIV, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Ankara.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, (1986), “*İslamiyetten Önce Doğu Türkistan*”, **Doğu Türkistan'ın Sesi**, C.III, S.X, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, (1987), “*Kan-Chou Uygur Devleti (Sarı Uygurlar)*”, **Tarihte Türk Devletleri**, C.I, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, (1984), “*Uygur- Çin İktisadi Münasebetleri (At-İpek Alışverişi) (744-840)*”, **İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.XXXIV, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, (1977), “*Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar ve Bunların İç Yüzü*”, **İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.XXXI, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, (2013), **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, (2004), **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, “Çin”, **İslam Ansiklopedisi**, C.VIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, (1987), “*Ming Devri Orta-Asya Çin Münasebetleri Hakkında Bir Kaynak Eser, Ch'en Ch'eng Seyahatnamesi, Hakkında Birkaç Söz*”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, (1995), “*Dünkü ve Bugünkü Sarı Uygurlar*”, **Doğu Türkistan'ın Sesi**, C.XII, S.XLIII, XLIV, İstanbul.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, (2003), **Tarih Metodu**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, (1995), **Orta Asya'da Timuriler, Çin'de Ming Münasebetleri Ch'en Ch'eng Elçilik Raporu**, Mimar Sinan Üniversitesi Matbaası, İstanbul.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, (2018), “*Uygur-Çin İktisadi Münasebetleri*”, **Bozkurt'un Ejderha İle Dansı**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, (2018), “*İpek Yolu*”, **Bozkurt'un Ejderha İle Dansı**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, (2002), “*Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, (1987), “*Uygur Hakanlığı*”, **Tarihte Türk Devletleri**, C.I, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara.

ÇERÇİ, Faris, (2003), “*Hunlar'da Sosyal, Siyasi Hayat ve Devlet-Halk İlişkileri*”, **Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.V, S.I, Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Erzincan.

ÇINAR, Abbas, Ali, (1992), “*Orta Asya Türk Kültüründe Bağcılık ve Bahçeciliğin Tarihine Kısa Bir Bakış*”, **Anayurttan Atayurda Türk Dünyası**, C.I, S.I, T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

ÇORUHLU, Yaşar, (2011), **Erken Devir Türk Sanatı**, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

ÇORUHLU, Yaşar, (2002), “*Hun Sanatı*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

ÇORUHLU, Yaşar, (2002), “*Gök-Türk Sanatı*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

DEMİRBULAK, Ayşegül, (2012), “*Erken Devir Türk Sanatının Kaynakları*”, **Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S.III, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu, İstanbul.

DENİZ, Bekir, (2008), “*Batı Gök-Türklerin Başkenti: Min Bulak*”, **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, C.I, S.I, Ardahan.

DENİZ, Bekir, (2007), “*Sir Derya Boyundaki (Kazakistan) Eski Türk Evleri*”, **Konya Ticaret Odası Yeni İpek Yolu Özel Sayısı**, Konya.

DENİZ, Bekir, (1980), “*Türk Ev Mimarisinin Gelişmesi*”, **Töre**, S.CX, Ankara.

DEVLET, Nadir, (2008), “*Unesco ‘Diyalog Yolu İpek Yolu’ Ekspedisyonu İzlenimleri 19 Nisan-18 Haziran 1991 (İnsan Faktörü)*”, **Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler**, Ötüken Yayınları, İstanbul.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer, (1987), **Kök-Türkler**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

DİYARBEKİRLİ, Nejat, (2007), “*Doğu Türkistan Uygur Eli Seyahat Notları I*”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.CCXLVI, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

DİYARBEKİRLİ, Nejat, (2002), “*Eski Türklerde Kültür ve Sanat*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

DİYARBEKİRLİ, Nejat, (2008), “*İpek Yolu ve Türkler: Sanat, Kültür ve Mimariye Doğu-Batı Yolunda Yaptıkları Katkıları*”, **Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler**, Ötüken Yayınları, İstanbul.

DONUK, Abdulkadir, (1997), “*Türk Tarihi ile Alakalı Kaynakların Tercümesi Hakkında*”, **Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri Bildiriler**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

DONUK, Abdulkadir, (1987), “*Gök-Türk Hakanlıkları*”, **Tarihte Türk Devletleri**, C.I, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara.

EBERHARD, Wolfram, (1996), **Çin’in Şimal Komşuları**, “Çev.Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

EKER, Süer, (2012), “*Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular Soğd ve Soğdca*”, **Türk Bilgi**, S.XXIV, Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Ankara.

EKREM, Hidayet, Nuraniye, (2002), “*Chang-Ch’ien’in Seyahat Raporuna Göre Hunlar Döneminde Orta Asya*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

ELİ, Yunusjan, (2008), “*Çin Kaynaklarında Gök-Türklerin Menşei*”, **Türk Yurdu**, C.XXVIII, S.CCXLIX, İstanbul.

EMET, Erkin, (2002), “*Uygur Türkleri*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

ERCİLASUN, B. Ahmet, (2009), **Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara.

ERCİLASUN, B, Ahmet, (1985), “*Uygur Edebiyatı*”, **Büyük Türk Klasikleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul.

ERCİLASUN, Konuralp, (2014/2015), “*Hunların Birinci Bölünüş Devresi Üzerine Bir İnceleme*”, **Gazi Türkiyat**, Güz, Gazi Üniversitesi Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ankara.

ERCİLASUN, Konuralp, (2013), **Tarihin Derinliklerinden 19.Yüzyıla Kadar Kaşgar**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ERDEM, Mustafa, (2003), “*Türklerin İslama Girişi ve İslamın Fergana’da Yayılması*”, **Avrasya Etüdlere**, S.XXIV, TİKA, Ankara.

ERDEMİR, Palaz, Hatice, (2011), “*Eski Türklerde Su ve Su Ulaşımı*”, **Turkish Studies**, 6/2, Türkiye.

ERDEMİR, Palaz, Hatice, (2003), **Gök-Türk Bizans İlişkileri (VI. yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre)**, İstanbul.

ERDOĞDU, İnci, (2003), “*Çin Kaynaklarına Göre Gök-Türkler*”, **Bilim ve Ütopya**, S.CIV, Bilim ve Ütopya Kooperatifi, İstanbul.

ERGİN, Muharrem, (2008), **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

ERGÜVEN, Hakkı, İsmail, (2011), **Hsüan-Tsang’ın Seyahatnamesi (7.yüzyıl Metin Çevirisi ve Değerlendirme)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.

ERİNÇ, Sırrı, (1992), “*Beşbalık*”, **İslam Ansiklopedisi**, C.V, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.

ESİN, Emel, (1986), “*İlteriş Kağan*”, **Erdem**, C.II, S.IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ESİN, Emel, (1971), “*Türk Kubbesi (Gök-Türklerden Selçuklulara Kadar)*”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, S.III, Güven Matbaası, Konya.

ESİN, Emel, (1971), “*Gök-Türklerin Ecdadından Tsü-K’ü Meng-Sün (M. 367-433), Devrinde Sanat*” **Türk Kültürü**, C.IX, S.C, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

ESİN, Emel, (1987), “*Milli Kültür Tarihi Safhalarına Bakış*”, **Doğu Türkistan’ın Sesi**, Ağustos-Eylül-Ekim, İstanbul.

ESİN, Emel, (1985), **Türk Kültür Tarihi İç Asya’daki Erken Safhalar**, Atatürk Kültür Merkezi, Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi S.III, Ankara.

ESİN, Emel, (2002), “*Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

ESİN, Emel, (1972), “*Bulatan-ı Halaç (M.VII ve X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)*”, **Türkiyat Mecmuası**, C.XVII, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

ESİN, Emel, (1978), **İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam’a Giriş (Türk Kültürü El Kitabı, II. C.I/b’den Ayrı Basım)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.

GAYIBOV, Bobur, (2013), “*Soğd Merkezi Yönetimi ve Onun Kök-Türk Kağanlığı’na Bağlılık Şartları*”, **Gazi Türkiyat Dergisi**, Güz, Gazi Üniversitesi Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ankara.

GÖKMEN, Mustafa, (1980), **Eski Türk Kitabeleri**, İstanbul.

GÖMEÇ, Saadettin, (2000), “*İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi**, C.XX, S.XXXI, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara.

GÖMEÇ, Saadettin, (2013), “*Konar-Göçer Türklerde Ekonomik Hayat*”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Prof.Dr. Kemal Göde Armağan Sayısı**, Isparta.

GÖMEÇ, Saadettin, (1999), **Kök-Türk Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara.

GROOT, De, J.M.- ASENSA, G.A., (2010), **2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan**, Pan Yayıncılık, İstanbul.

GROUSSET, Rene, (2011), **Stepler İmparatorluğu**, “Çev. Halil İnalıcık”, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

GÜNAL, Zerrin, (2006), **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, Nobel Yayıncılık, Ankara.

GÜNGÖR, Süleyman, (2000), “*İdik Kut Şehri Hoço Uygurlar’ın Kente Yerleşmesi*”, **Avrasya Etüdüleri**, S.XVIII, Tika, Ankara.

HAYİT, Baymirza, (1994), “*Tarihte ve Zamanımızda Aral Gölü ve Çevresindeki Kültür*”, **Avrasya Etüdüleri**, C.I, III, TİKA, Ankara.

HEYET, Cevat, (1996), **Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış**, T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

HITCHINS, Keith, (2002), “*Kaşgar*”, **İslam Ansiklopedisi**, C.XXV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.

İNAN, Abdulkadir, (1998), “*Orta Asya’da Türk Kültürü*”, **Makaleler ve İncelemeler**, C.I, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

İslam Ansiklopedisi, (2010), “*Şehir Maddesi*”, C.XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.

İZGİ, Özkan, (1977), “*İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü*”, **Milli Kültür**, C.I, S.II, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.

İZGİ, Özkan, (1987), “*Kao-Ch’ang (Turfan) Uygurları*”, **Tarihte Türk Devletleri**, C.I, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara.

İZGİ, Özkan, (1979), “*Kao-Chang Uygurları Hakkında*”, **İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.XXXII, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

İZGİ, Özkan, (1991), “*Turfan Uygurlarında Kiralama Vesikaları*”, **X.Türk Tarih Kongresi Bildiriler**, C.III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

İZGİ, Özkan, (2000), **Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

İZGİ, Özkan, (2014), **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

İZGİ, Özkan, (1975), “*Sung Devrinde Kao’Chang’dan Çin’e Giden Elçiler*”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Edebiyat Fakültesi Matbası, İstanbul.

İZGİ, Özkan, (1980), “*Çinlilerin, Gök-Türk ve Uygurları Yerleştirme Siyasetleri*”, **Birinci Milli Türkoloji Kongresi (İstanbul, 6-9 Şubat 1978) Tebliğler**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü, Kervan Yayınları, İstanbul.

İZGİ, Özkan, (1997), “*Turfan Uygurları Kültürü Hakkında Bazı Düşünceler*”, **Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, Ankara.

İZGİ, Özkan, (1984), “*Çin İle Batı Arasındaki İpek Yolları (8.Yüzyıla Kadar)*”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.II, S.I, Ankara.

İZGİ, Özkan, (1983), “*Orta Asya Türklerinin Kültür Kaynakları*”, **Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, S.II, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya.

İZGİ, Özkan, (2002), “*Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkileri*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

İZGİ, Özkan, (1986), **Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

İZGİ, Özkan, (1987), **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

İZGİ, Özkan, (1978), “*XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin ile Yaptığı Ticari Münasebetler*”, **İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.IX, İstanbul.

JDANKO, A, T, (2007), “*Orta Asya ve Kazakistan Tarihinde Yarı Göçebelik*”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XXII, S.I, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir.

KAÇAR, Turhan, (2005), “*Eskiçağ Tarih Yazıcılığında Barbarların Görünüşü: Ammianus Marcellinus'ta Hunlar*”, **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildiriler**, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

KAFALI, Mustafa, (1987), **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara.

KAFESOĞLU, İbrahim, (1992), “*Uygurlar*”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C.I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul.

KAFESOĞLU, İbrahim, (1985), “*Uygurlar*”, **Doğu Türkistanın Sesi**, C.II, S.VII-VIII, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul.

KAFESOĞLU, İbrahim, (2010), **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul.

KAFESOĞLU, İbrahim, (2014), **Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar**, Ötüken Yayınları, İstanbul.

KAFESOĞLU, İbrahim, (1985), “*Ölümünün 1250. Yıldönümü Münasebetiyle Bilge Kağan*”, **Bellekten**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

KAFESOĞLU, İbrahim, (1999), “*Türk*”, **İslam Ansiklopedisi**, C.XLI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.

KAFESOĞLU, İbrahim, (1992), “*Asya Türk Devletleri*”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C.I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

- KAFESOĞLU, İbrahim, (1991), “İslam Öncesi Türk Devletleri”, **İslam Ansiklopedisi**, C.III, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.
- KALAN, Ekrem, (2012), “İvolga Örneğinden Hareketle Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış”, **Türk Bilig**, S.XXIV, Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Ankara.
- KAMALOV, Ablet, (2002), “Göçebe Uygur Kültürü”, Çev. Kezban Acar, **Türkler Ansiklopedisi**, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- KAMALOV, Ablet, (2002), “Uygur İmparatorluğu(744-840)”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- KANAL, Serpil, (2013), “Eski Türklerde Şehircilik: Karahanlı Devlet Örneği”, **Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray.
- KARADENİZ, Yılmaz, (2012), “IV. Hürmüz ve II. Hüsrev Dönemlerinde Gök-Türk Sasani İlişkileri (576-628)”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, C.X, S.XIX, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- KARADENİZ, Yılmaz, (2011), “I. Hüsrev Dönemi’nde İpek Yolu Üzerinde Sasani-Gök-Türk Mücadelesi (531-579)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.IV, S.XVI.
- KARAHAN, Rana, Ece, (2012), “Eski Türklerde Şehircilik”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)**, XLVIII, Erzurum.
- KAŞGARLI, Mahmut, Sultan, (2004), **Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası**, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- KAŞGARLI, Mahmut, Sultan, (1984), “Doğu Türkistan Şehirleri I Turfan”, **Doğu Türkistan’ın Sesi**, C.I, S.III, Doğu Türkistan Vakfı, İstanbul.
- KEÇİŞ, Murat, (2008), **Orta Çağ Türk Tarihi Ana Kaynakları**, Editör. Altan Çetin, Kriter Yayınları, İstanbul.
- KERİMOVA, Risalet, (2002), “Hun İmparatorluğu İle Çin’in Doğu Türkistan Mücadelesi”, Çev.Nurşen Özsoy, **Türkler Ansiklopedisi**, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- KINIKLI, Oğuz, (1981), “Bir Çin Kaynağına Göre Asya Hunları Kültürü”, **Milli Eğitim ve Kültür**, C.III, S.XII, Ankara.
- KIRILEN, Gürhan, (2003), “Altın Çağını Yaşayan Çin’in Komşusu Gök-Türkler”, **Popüler Tarih**, C.III, S.XXXV, Dünya Yayıncılık, İstanbul.
- KIRILEN, Gürhan, (2013), “Xuan Zang’ın Orta Asya İzlenimleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi**, C.LIII, S.I, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi, Ankara.

KİTAPÇI, Zekeriya, (2003), “Çin Elçisi Wang Yande ve İslam Gerçeği”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.CXLVI, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

KİTAPÇI, Zekeriya, (2003), “Ötüken Uygurları Arasında İslamiyet”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.CXLV, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

KLYAŞTORNIY, G, S, (1996), “Doğu Türkistan ve Ordu Balık Kağanları”, Tercüme. Buğra Atsız, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.CIII, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

KOCA, Salim, (1990), “Uygur Devleti ve Tarihi Rolü”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, C.IV, S.XLIII, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

KOCA, Salim, (2002), “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

KOCA, Salim, (2002), “Gök-Türk Sanatı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

KOÇ, Dinçer, (2012), “Süryani Tarihçisi Efesli John (Ioann Ephesus)’un Gök-Türkler ve Avarlar Hakkında Verdiği Bilgiler”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.CXCVIII, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

KOLBAŞI, Ahmet, (2005), “XI. Yüzyıla Kadar Türklerde Şehir ve Şehircilikle İlgili Olarak Divanü Lügati’t Türk’te Geçen Terimler Üzerine Bir Değerlendirme”, **Türk Yurdu**, C.XXV, S.CCXVII, Ankara.

KONUĞU, Enver, (1992), “Balasagun”, **İslam Ansiklopedisi**, C.V, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.

KONUĞU, Enver, (1970), “Çin’den Batıya ve Hindistan’a Giden Chang Ch’ien, Fa-Hsien Sung Yun ve Hsüan Tsang”, **Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, C.I, S.I, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum.

KURAT, Akdes, (1934), “Göçebelik”, **Yeni Türk Mecmuası**, C.I, S.XXVII, Devlet Matbaası, İstanbul.

KURAT, Nimet, Akdes, (1952), “Gök-Türk Kağanlığı”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, S.I-II, Ankara.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, (2011), **Tarih Araştırmalarında Usul**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

LASZLO, F, (1950), ”Dokuz Oğuzlar ve Gök-Türkler”, “Çev. Hasan Eren, **Belleten**, C.XIV, S.LIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

LİGETİ, L, (2011), **Bilinmeyen İç Asya**, “Çev.Sadrettin Karatay”, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

MAHMUT, Kaşgarlı, (2013), “**Divanü Lugat-it Türk**” , C.I-IV, “Çev: Besim Atalay”, Türk Dil Kurumu, Ankara.

MARŞAK, I. Boris, (2002), “*Türkler ve Soğdlular*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

MEMİŞ, Ekrem, (2009), **Eskiçağda Türkler**, Çizgi Yayınları, Konya.

MERT, Osman, (2013), “*Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemi Kağan, Kumandan Yazıtları ve Günümüzdeki Durumları*”, **Yeni Türkiye**, C.IX, S.LV, Ankara.

Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi Albümü, (2001), Tika, Ankara.

MORİ, Masao, (1978), “*Kuzey Asya’daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı*”, **İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.IX, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.

MORİ, Masao, (1984), “*Soğdluların Orta Asya’daki Faaliyetleri*”, **Belleten**, C.XLVII, S.CLXXXV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

MUHAMMEDCANOV, Abdullah, (2011), “*Taşkent*”, **İslam Ansiklopedisi**, C.XL, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.

NURİ, Ömercan, (2013), “*Nuşirvan Yaushev’in Verdiği Bilgilere Göre Uygurlar*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi**, C.LIII, S.I, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara.

ONAT, A.-ORSOY, S. “vd.”, (2004), **Han Hanedanlığı Tarihi Hsiun-Nu (Hun) Monografisi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ONAT, Ayşe, (2005), “*Eski Orta Asya Kavimlerinin Çin İle Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, C.XV, S.XXVI, Ankara.

ONAT, Ayşe, (1987), “*Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi**, C.XXXI, S.I-II, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara.

ONAT, Ayşe, (2012), **Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ORKUN, Namık, Hüseyin, (1938), **Hunlar**, Burhaneddin Basımevi, İstanbul.

ORKUN, Namık, Hüseyin, (1938), “*Uygur Türkleri Hakkında Garbtaki Tetkikler*”, **Yücel Kültür Mecmuası**, C.VII, S.XXXVII, İstanbul.

ORKUN, Namık, Hüseyin, (2011), **Eski Türk Yazıtları**, C.I-IV, Türk Dil Kurumu, Ankara.

ORSOY, Sema, (2002), “Çin’in Resmi Hanedanlık Kayıtlarında Türk Kavimlerine Ait Monografiler”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

ORTAYLI, İlber, (1991), “19.Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.XLVII, S.III-IV, Ankara.

OSAWA, Takashi, (2009), “Gök-Türk Kağanlığı Dönemindeki <Kangli>lerin Oturduğu Yer ve Siyasi Hareket Üzerine- M.S. VII. Asırdaki Çince Kaynağa Göre”, **VI. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, Ankara.

ÖCAL, Sefa, (1985), “Eski Türklerde Yiyecekler”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.XXXV, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

ÖCAL, Sefa, (1983), “Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.XXIII, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

ÖGEL, Bahaeddin, (1987), “Batı Gök-Türk Devleti”, **Tarihte Türk Devletleri**, C.I, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin, (1987), “Büyük Hun İmparatorluğu ve Daha Önceki Devletler”, **Tarihte Türk Devletleri**, C.I, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin, (1977), “Gök-Türk Devleti Bumin ve İl-Teriş Kağanlar”, **Milli Kültür**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, C.1, S.XI, Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin, (1977), “Mete'nin Oğlu Gökhan”, **Milli Kültür**, C.I, S.IX, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin, (1948), “Türk Efsaneleri Üzerine İncelemeler Uygurların Menşe Efsanesi”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi**, C.VI, S.I-II, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin, (1955), “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri”, **Bulleten**, C.XIX, S.LXXV, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin, (1987), “Uygur Kağanlığı (744-840)”, **Tarihte Türk Devletleri**, C.I, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin, (1981), **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C.I-II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin, (2014), **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin, (2000), **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C.I-IX, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin, (2001), **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

ÖGEL, Bahaeddin, (1957), “*Doğu Gök-Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar*”, **Bellekten**, C.XXI, S.LXXXI-LXXXIV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin, (1977), “*Mete ve Büyük Hun İmparatorluğu*”, **Milli Kültür**, C.I, S.VI, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin, (1981), “*Bumin Kağan*”, **Milli Kültür**, C.II, S.XII, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin, (1981), “*İstemi Kağan*”, **Milli Kültür**, C.III, S.I, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin, (1981), “*Bilge Tonyukuk*”, **Milli Kültür**, C.III, S.II, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin, (2014), **Türk Mitolojisi**, C.I-II, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin, (1948), “*Uygurların Menşe Efsanesi*”, **Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.VI, S.I-II, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara.

ÖZCAN, Koray, (2005), “*Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VII. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar)*”, **Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi**, C.XX, S.II, Ankara.

ÖZERDİM, Muhaddere, (1958), “*Uygurlar Devrinde Turfan-Kara-Hoco Şehrinde Evler*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi**, C.XVI, S.III-IV, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara.

ÖZERDİM, Muhaddere,(1950), “*Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri*”, **Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.VIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

SALMAN, Hüseyin, (1999), “*Tong Yabgu Kağan Devrinde (618-630), Batı Gök-Türk Kağanlığı*”, **XII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler**, C.II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

SALMAN, Hüseyin, (2008), “*658-787 Yılları Arasında İpek Yollarına Hâkim Olmak İçin Türk ve Çin Devletlerinin Yaptığı Savaşlar*”, **Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler**, Ötüken Yayınları, İstanbul.

SARITAŞ, Eyüp, (2010), **İslamiyetten Önce Türklerde Kültürel Hayat (Çin’de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre)**, Scala Yayıncılık, İstanbul.

SAYILIR, Büyükcan, Şeyda, (2012), “*Göçebelik Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C.XII, S.I, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir.

SERTKAYA, F, Osman, (1995), **Gök-Türk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültürü Tarihi İçerisindeki Yeri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

SKAFF, Karam, Jonathan, (2002), “*VI-VIII. Asırlarda Türkistan Vahalarında Batı Türk Hakimiyeti*”, Çev.Bülent Keneş, **Türkler**, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

SOMUNCUĞLU, Servet, (2009), “*Tuva Uygur Sarayı*”, **Atlas Dergisi**, S.CXC, İstanbul.

SÜMER, Faruk, (2014), **Eski Türklerde Şehircilik**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

SÜMER, Faruk, (1989), “*Bilge Kağan I-II-III-IV-V-VI-VII*”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S.XXIV,XXVI-XXX, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

SÜMER, Faruk, (1989), “*Orhun Abideleri Kahramanı Gül Tekin (Köl Tigin) I-II*”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

ŞEN, Serkan, (2008), “*Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış*”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C.V, S.III, Ankara Üniversitesi, Ankara.

ŞEŞEN, Ramazan, (2001), **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ŞEŞEN, Ramazan, (1992), “*Buhara*”, **İslam Ansiklopedisi**, C.VI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.

ŞEŞEN, Ramazan, (1995), **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, Bedir Yayınevi, İstanbul.

TANYERİ, Yavuz, (2011), **Gök-Türk Yazısı ve Orhun Türkçesi**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

TSAI, Mau, Liu, (2011), **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri** (Çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu), Selenge Yayınları, İstanbul.

TAŞAĞIL, Ahmet, (1996), “*Esir Doğu Türkistan’da Mazlum Bir Türk Şehri*”, **Tarih ve Medeniyet Dergisi**, S.XXXI, İstanbul.

TAŞAĞIL, Ahmet, (2003), “*Gök-Türkler’de İdari ve Sosyal Yapı*”, **Bilim ve Ütopya**, S.CIV, Bilim ve Ütopya Kooperatifi, İstanbul.

TAŞAĞIL, Ahmet, (2004), “*Çinlilerin Gök-Türkleri Bölme Faaliyetleri*”, **Doğu Türkistan’ın Sesi**, C.XVII, S.LXV, İstanbul.

TAŞAĞIL, Ahmet, (1995), “*Kutlug Kağan ve II. Gök-Türk Devletinin Kuruluşu*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S.III, Yesevi Yayıncılık, İstanbul.

TAŞAĞIL, Ahmet, (2003), **Gök-Türkler**, C.I-II-III, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

TAŞAĞIL, Ahmet, (2015), **İpek Yolu Atlası**, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul.

TAŞAĞIL, Ahmet, (2014), **Kök Tengri'nin Çocukları**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

TAŞAĞIL, Ahmet, (1996), **Bilge Kağanın Vasiyeti**, Turan Kültür Vakfı, İstanbul.

TAŞAĞIL, Ahmet, (2015), “*Shih-Pi Kağan'ın Çin İmparatorunu Kuşatmasının Stratejik Sonuçları*”, **XVI. Türk Tarih Kongresi Bildiriler**, C.II, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

TAŞAĞIL, Ahmet, (1999), “*Isık Göl*”, **İslam Ansiklopedisi**, C.XIX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.

TAŞAĞIL, A.-KEFELİ, E, “vd.”, (2008), **Dünden Bugüne İpek Yolu**, Ötüken Yayınları, İstanbul.

TAŞAĞIL, Ahmet, (2002), “*Uygurlar*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

TAŞAĞIL, Ahmet, (2002), “*Gök-Türkler*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

TAŞAĞIL, Ahmet, (1988), **Gök-Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk-Çin İlişkileri (552-630)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

TAŞAĞIL, Ahmet, (2014), “*Türk Adı ve Türkler II*”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, C.LV, S.CCCXXVII, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

TAŞAĞIL, Ahmet, (1993), “*Çinli Diplomat Ch'ang Sun-Sheng'in Gök-Türkleri Bölmek İçin Hazırladığı Raporlar*”, **Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Oktay Aslanapa'ya Armağan**, C.XXXI, S.I-II, Ankara.

TAŞAĞIL, Ahmet, (2003), “*Köl Tigin Yazıtı'nın Çince Yüzü Hakkında*”, **Avrasya Etüdüleri**, S.XXV, Tika, Ankara.

TAŞAĞIL, Ahmet, (1990), “*Kapgan Kağan Döneminde Gök-Türk-Çin Münasebetleri*”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.LXV, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

TAŞAĞIL, Ahmet, (1993), “*Kapgan Kağan (692-716)*”, **Belleten**, CLVII, S.CXXVIII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

TAŞAĞIL, Ahmet, (1999), “*Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri*”, **Bellekten**, C.LXIII, S.CCXXXVI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

TAŞAĞIL, Ahmet, (2003), “*Gök-Türk Kültürünün Türk Uygarlığına Katkıları*”, **Üçüncü Bin Yılın Eşiğinde Türk Uygarlığı Dünü-Bugünü-Yarını Kongre Bildirileri**, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek.

TAŞAĞIL, Ahmet, (2013), **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

TAŞAĞIL, Ahmet, (1992), “*Geçmişten Günümüze Hoten*”, **Doğu Türkistan’ın Sesi**, S.XXXIV-XXXV, Doğu Türkistan Vakfı, İstanbul.

TAŞAĞIL, Ahmet, (1998), “*Hoten*”, **İslam Ansiklopedisi**, C.V, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.

TAŞAĞIL, Ahmet, (2012), “*Turfan*” **İslam Ansiklopedisi**, C.XLI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.

TAŞAĞIL, Ahmet, (2007), “*Özkent*” **İslam Ansiklopedisi**, C.XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.

TAYFUR, Kemal, (2013), “*Gök-Türkler Bozkır İmparatorluğu*”, **Atlas**, S.CCXXXVIII, İstanbul.

TEKELİ, Tevfik, (1991), “*Eski Türklerde Hayvancılık*”, **Türk Veteriner Hekimliği Dergisi**, C.III, S.XIII, Ankara.

TEKİN, Talat, (2003), **Orhon Yazıtları**, Yıldız Yayınları, İstanbul.

TEKİN, Talat, (1983), “*Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi*”, **Bellekten**, C.XLVI, S.CLXXXIV, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

TEKİN, Talat, (2010), **Orhon Yazıtları**, Türk Dil Kurumu, Ankara.

TEKİN, Şinasi, (1959), “*Hoço Uygurlarının Medeniyetine Ait Notlar*”, **Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.XIII, S.CXLVII, İstanbul.

TEKİN, Şinasi, (1972), “*Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (Ötüken ve Hoçu) Şehir Medeniyetlerinin Tahlili*”, **Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, S.III, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum.

TEKİN, Şinasi, (1972), “*Eski Türklerde Göçebe ve Şehir Hayatı*”, **Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, S.III, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum.

TEZCAN, Mehmet, (2002), “*Çinlilerin Hunları Yıkmak İçin Uyguladıkları Temel Stratejiler I-İ Chih-İ / I-İ-Fa-İ ve ‘Beş Tuzak’*”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

TOGAN, İ.-KARA, G, “vd.”, (2006), **Çin Kaynaklarında Türkler Eski T’ang Tarihi (Chiu T’ang-shu)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

TOGAN, V. Zeki, (1970), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul.

TOGAN, V. Zeki, (1981), **Tarihte Usul**, Enderun Kitabevi, İstanbul.

TSAİ, Mau-Liu, (2011), **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, “Çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu”, Selenge Yayınları, İstanbul.

TURAN, Osman, (2014), **Kunlar ve Eski Türkler**, Hitabevi Yayınları, Ankara.

Türk Dünyası El Kitabı, (1992), C.I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

Türk Tarihinin Ana Hatları, (2014), Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Türk Tarihinin Ana Hatları, (1931), Maarif Vekâleti İstanbul.

Türk Dünyası Kültür Atlası-İslam Öncesi Dönem, (2007), Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul.

USER, Şirin, Hatice, (2008), “*Kök-Türk ve Ötüken-Uygur Yazıtlarında “İmar Etmek”, “Yapı Kurmak”, “İnşa Etmek” Kavramları*”, **Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, C.XIV, S.I, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İzmir.

UZUNKAYA, Uğur, (2014), “*Uygur Sivil Belgelerinden Hareketle Uygurlarda Yerleşik Yaşam ve Bununla İlgili Söz Varlığına Dair*”, **Türk Bilig**, S.XXVII, Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Ankara.

ÜNAL, Tahsin (1973), “*Eski Türklerde Tarım*”, **Türk Kültürü**, C.XII, S.CXXXIV, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

YAMADA, Nobuo, (1993), “*Uygur Satış Mukavelesi Belgelerinin Şekilleri*”, “Çev. Emine Gürsoy Naskali”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C.XXVI, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.

YAZICI, Tahsin, (1995), “*Fergana*”, **İslam Ansiklopedisi**, C.XII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.

YILDIRIM, Dursun, (1994), “*Kök-Türklerde Kağanlık Süreci: Kaldırma, Kötürme ve Oturma*”, **XI. Türk Tarih Kongresi Bildiriler**, C.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

YILDIZDAĞ, Cengiz, (2005), **VII.-X. Yüzyıllarda İpek Yolu Ticaretinin Türk Tarihine Katkıları**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

YÜCEL, Erdem, (2000), **İslam Öncesi Türk Sanatı**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

ZİYAİ, Alimcan, (2010), “*Orjinal Çin Kaynaklarına Göre Hun-Türk Tarihi I.Bölüm: Kudretli Büyük Hun Tanrıkuşu (Türk Halkının Ataları Hunlar ve Hunların Ortaya Çıkışı)*”, **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.XXX, S.III, Ankara.

ÖZGEÇMİŞ

Seda Şen 1988 yılında İstanbul/Şişli’de dünyaya geldi. İlk ve orta öğrenimini İstanbul’da tamamladıktan sonra 2013 yılında Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünden mezun oldu. 2014 yılında Kocaeli Üniversitesi Eğitim Fakültesi’nde Pedagojik Formasyon Sertifikası Programını bitirdi. 2014-2018 yılları arasında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Yüksek Lisans Programı’nda eğitim alarak tez aşamasında, “İslamiyet Öncesi Türklerde Şehircilik ve Günümüze Ulaşan Şehir Kalıntıları” isimli tezi Prof.Dr. Abdulvahap KARA ve Prof.Dr. Ahmet TAŞAĞIL’ın danışmanlığında çalıştı.

